

לשוננו לעם

עורך: משה פלורנטין

מתוך

כרך נז, תשס"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לשוננו לעם

רבעון בענייני הלשון העברית
בהוצאת המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית • ירושלים

מחזור נז • חוברת א • תשס"ח

העורך: משה פלורנטין • חברי המערכת: דוד טלשיר, חיים א' כהן, יוסף עופר

צירופי ימינו ומאגר המילון ההיסטורי

ברכה דלמצקי-פישלר

אל הכותבים

כתבי יד יוגשו למערכת בקובץ מחשב מוקלדים בתכנת וורד, וכן יימסר טופס מודפס ברווח כפול בשני עותקים. על הכותב לצרף תרגום לאנגלית של כותרת המאמר.

האקדמיה ללשון העברית
ירושלים התשס"ט

ISSN 0024-1091

עריכת לשון: אורי מור
הפקה: אורית טפרברג

האקדמיה ללשון העברית, קריית האוניברסיטה, גבעת רם, ירושלים 91904
טלפון 02-6493555, פקס' 02-5617065
דואר אלקטרוני acad3u@vms.huji.ac.il
אתר האינטרנט <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
הדפסה: "גרפית" בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

5	דבר העורך
7	מבוא: מן השינוי אל המקור
9	מה השאלה? איזו שאלה? שאלה!
10	יציבות ותנועה: טעם היחיד וגזרת הציבור
12	חוכך/מחכך ידיו בהנאה
12	מאמץ אל לבו
15	גורמי שינוי: בורות או מהלך טבעי?
15	על דל שפתי
17	מדמיון צליל עד קשר נסיבתי ומן הדקדוק עד האידאולוגיה
17	מכל עלה נידף – דמיון צליל וגם רווח ממקום אחר
18	טלטלת גבר – "תיקון" על פי הדקדוק המקובל
18	מרים רגליים – מתן יתרון למילה חד־משמעית
19	זה לא כבר – לידתו של אידיוס
20	מאז ומעולם – תקבולת מכווצת, שכנות טקסטואלית או אנלוגיה?
21	עושה גדולות ונצורות – שלושה מקראות ואחד תרגום
21	מבטן ומלידה – חילוף סדר הרכיבים
22	נחלת העבר ונטע זר – השפעותיהן של אמונות ודעות
23	עירוב והתערבות: השפעת מקור אחר
23	נרדף עד צוואר
24	כל זב ומצורע
24	נאלם דום
24	מתחנן על נפשו
25	אמת מידה
25	עובר בטל
26	מלשון ללשון: הנוסח הנבחר והנסחים הנזנחים
27	דמו קופא
27	צחוק פרוע
29	מונחי המדע וצירופי הספרות: חד־משמעות ורב־משמעות
30	מחייך מתחת לשפם
30	מקמט את מצחו
32	נרדפים עדיפים: רובד הלשון וטעם התקופה
32	אוחז בחבל בשני קצותיו
32	על קצות האצבעות

33	מוביל אותו באף
33	כבר היו דברים מעולם
34	הבדלי גרסאות בלשונות זרות וגלגוליהן בעברית
34	לא נוגע בזבוב
35	מושך בכתפיו
35	עובר כחוט השני
37	שינויים במבני צירופי המילים
37	על כל צעד ושעל
37	שיחת נפש וכיוצא בה
38	אין לשער ואין לתאר
41	גורמים אחדים בכפיפה אחת
41	זורה חול בעיניים
43	חידוש בלבוש שאול או כוחה של העברית
44	אבן נגולה מעל לבו
45	עיניים מזרות אימה
45	שנת ישרים
46	שדה קרב
46	קרבה והתרחקות: כוחו של הדיבור העברי
47	חוטף תנומה
48	מוסיף שמן למדורה
49	מחליף צבעים
50	מבית ומחוץ: מסלולים נפרדים
50	טבולה רסה ותרגומיו
51	דופק את הראש בקיר
52	רציפות הלשון העברית: הצלחות וכישלונות
52	זווית ראייה
53	חושך בעיניים
54	זה נקרא לחיות!
56	לקראת סיום: השינוי לא יגונה והספרות העברית תשובח
57	מטיל מרות
58	במקום סיכום: הערכה ולגיטימציה
60	בקליפת אגוז
61	קצר בזמן
64	הקיצורים הביבליוגרפיים
69	מפתח צירופים

דבר העורך

חוברת זו של "לשונונו לעם" עומדת כל כולה על חיבורה החשוב של ברכה דלמצקי-פישלר "צירופי ימינו ומאגר המילון ההיסטורי".

אין צריך לומר שלא גודל החיבור הוא שגרם לנו להקדיש לו חוברת שלמה. לא היא. אלא שמאמר גדול זה מצטרף לשורה נכבדת של מחקרים עבריים שבמוקדם עמדו צירופי הלשון ודרכי התהוותם. כמה מן החשובים שבמחקרים אלה ראו אור בכתב העת הזה, וראש להם מאמריו של דב סדן, שלו הקדישה המחברת את מאמרה זה.

ובתוך יער הצירופים הרב והנאמר עליהם מצאה לה המחברת קרחות לא מעט ונטעה בהן את נטיעותיה הנאות. הקורא יגלה כאן דיון היסטורי מלומד בגלגוליהם של עשרות צירופי לשון, ואף כי המחברת גלתה את אוזנו שמחקרה רחוק מן המיצוי, בכל זאת הוא עשיר בפרטים ובכללים.

המחברת מביאה כאן לידי ביטוי מרשים את בקיאותה בספרות העברית החדשה, מראשית תקופת ההשכלה עד ימינו, את מיומנותה בניצול כלי העזר העומדים לרשות המחקר, ובראש וראשונה את ניסיונה רב השנים כעובדת מפעל המילון ההיסטורי של הלשון העברית.

בזכות אלה נפרשים כאן לפני הקורא קורות חייהם של צירופי הלשון. מהם שעלה בידם לשמור על דמות דיוקנם הקדמונית, והם אינם עיקר כאן, ומהם שהתגלגלו מנוסח לנוסח, נושקים בחיבורים מחיבורים שונים, ניזונים מלשונות שונות וסופם שמונחים לפנינו, מהם בנוסח אחד שסילק אחרים ומהם בכמה נוסחים החיים זה ליד זה. אף הקורא המשכיל יופתע לגלות כמה צעירים הם ביחס רבים מצירופי הלשון שניחוח של נוי קדמוני עולה מהם. ומתוך כך אולי יגיע למסקנה הנוגעת באורח ישיר לקביעת התקנים בלשון: יגלה שגם לאחר החיבורים הקלאסיים העתיקים של העברית – המקרא, ספרות חז"ל והספרות הגדולה שאחריה – צמחו לה לעברית בעת החדשה עוד אילנות גבוהים שאנו נתלים בהם.

עיבוד החומרים העתיקים – צירופי הלשון במקרה שלנו – וקביעת צורתם בזיקה ללשונות זרות, רחמנא ליצלן, לא תמיד הם גנאי. אדרבה, המיזוג של מורשת הצורה העברית, גם כאשר נתעברה (ודוק: לאו דווקא עוברה), עם רוחות זרות ברכה גדולה היא לעברית ולתרבותה. כמה וכמה מצירופי הלשון הנדונים כאן הם אות ומופת לברכה הזאת.

מתוך הקריאה תעלה תהילתם של סופרי העברית מדור ההשכלה ועד לדורנו, שבמו ידם צרו רבים מהצירופים שדומה כי היום איננו יכולים בלעדיהם. לפועלם הרב מתאימים הדברים שציטטה המחברת מתשובתו של הבלשן הנורווגי אדולף

נורין לשאלה "מי יהיה השופט": "זה לא יהיה היסטוריון הלשון, שאינו עוסק אלא בעבר; ולא הבלשן, שתפקידו רק לתאר את חוקי הלשון, אך לא לחוקקם; ולא הסטאטיסטיקן, שעניינו רק רישום השימוש. למי אפוא ניתן את האיצטלה? היא ראויה לממציא, הצר את הצורות, שבהן משתמשים אחר-כך כלל האנשים, לסופר, לפילוסוף, למשורר. אנחנו, ההמון, מלבישים את מחשבתנו בלבוש, שהם יצרוהו". כמה מן ההצלחות וכמה מן הכישלונות של גישה זו בעברית מוצגים גם הם במאמר זה.

יפה עשתה המחברת שראתה לנכון לצרף למאמרה מפתח של כל הצירופים הנדונים וכן, שלא כמקובל בכל מאמר, תוכן עניינים מפורט. כל זה נעשה למען הקורא שירוצ' בדברים ושיוכל לחזור אל המצוי בהם גם לאחר שקרא בהם לראשונה. אנו בטוחים שיצא נשכר הרבה מכל קריאותיו.

משה פלורנטין

לזכר דב סדן, מאגר בפני עצמו, שהרבה לספר בגלגולי צירופים, וראה בהם "סימנייה" מובהקים לאותה מלחמת-תמיד בין כוחה של מסורת על גדריה ובין כוחו של חידוש על פריצו" (סדן, אבני שפה, מבוא).

מבוא: מן השינוי אל המקור

מאמר זה¹ בא לספר את סיפוריהם של כמה צירופים המהלכים בזמננו, ואגב כך לשרטט מתווה למערכת של שינויים שחלו בצירופים עבריים במהלך העת החדשה.² ואין מתווה זה אלא "שרטוט של שבלונה, שאין בו כוונה של מיצוי והוא בא כרמיזה על קצות מסגרת", כלשונו של סדן לעניין אחר (אבני בחן, עמ' 251). כלי חשוב ומקובל בתיאורים ובניתוחים סינכרוניים של אידיומים, צירופים כבולים וקולוקציות הוא הסטייה מהם וההגבלות החלות עליה בלשון הטבעית והקיבוצית, או לחלופין אופני סטייה אישיים ופואטיים.³ מאמר זה, שהעיקרון המנחה אותו הוא היסטורי (דיאכרוני), ישתמש אף הוא בכלי זה אבל מלהפך: גם

1. ראשיתו בהרצאה במסגרת הכנס "לשון הרבים" שהתקיים באקדמיה ללשון העברית במלאות יובל שנים להיווסדה, והוא המשך לחיבורים שכתבתי בעבר (כמה מהם ייזכרו בהמשך, במקומות הנחוצים). וכל אלה הם טיפה מים הדיונים בצירופי הלשון ומשפעת הדנים בהם. מחשש שכחה ומחשש אריכות אמנע מלתתם ברשימה. רבים מהם כתבו ב"לשונונו לעם", וראש וראשון להם דב סדן. אני מודה מקרב לב לד"ר דלית ברמן, לקורדליה הסטרמן וליונתן חפץ על עזרתם בלשונות יידיש, גרמנית ורוסית ולפרופ' איריס פרוש ולאמנון שפירא שהעירו הערות בחכמה ובדעת. כמו כן אני מודה לסמדר ברק ולרונית גדיש, עורכות הספר "שפה קמה", על שהעמידו לרשותי את הקבצים האלקטרוניים בטרם ראה הספר אור, ולרות אלמגור-רמון ולנורית אלרואי שפתחו לפניי את הטקסטים ששודרו בפניה "רגע של עברית". ההדגשות במובאות הן משלי אלא אם כן צוין אחרת. המובאות ביידיש כתובות בכתב הסטנדרטי (ייוואָ).
2. המאמר כולל צירופים מסוגים שונים ובדרגות כבילות שונות – למן צירופי שם במבני סמיכות וצמידים ועד צירופי פועל, למן צירופים כבולים סתם ועד צירופים מטפוריים ואידיומטיים – ודן בהם כחטיבה אחת. בחנים סמנטיים, מבניים ומשלביים יעלו בדיון אבל לא יכתבו מיון קטגורי. המאמר אינו כולל שינויי משמעות שאין שינויים פורמליים בצד, ואין הוא עוסק בתמורות המעמידות צירופים כנגד מילים יחידות.
3. להבחנה בין שתי דרכי השינוי ה' סדן, חידושי מקראות, עמ' 93. כמה ממנגנוני השינוי משותפים לשני הסוגים. ר' טורי ומרגלית.

בו נקודת המוצא תהיה הצירוף הכבול הסטנדרטי בן זמננו, אבל הסטיות שיוצגו אינן באמת סטיות ממנו, אלא דרכי הבעה אחרות שקדמו לו ושעמן הוא מקיים זיקות שבדיעבד.

רוב העדויות נדלו מחטיבת הספרות החדשה שבמאגר המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית,⁴ המכילה חיבורים עבריים (סיפורת, מדע ופובליציסטיקה) שנדפסו למן אמצע המאה השמונה-עשרה ועד אמצע המאה העשרים. להשלמת הנמצא במאגר יובאו גם עדויות מחיבורים נוספים.⁵ המסקנות המובעות במאמר נגזרו מן המצאי הזה (שהוא גדול אבל רחוק ממיצוי) והן כפופות לו.

מאגר המילון ההיסטורי והיצירות האגורות בו משמשים בדיון זה כלי ראשון במעלה לגילוי שינויים – לקסיקליים, דקדוקיים וקטגוריאליים – שחלו בעת החדשה בצירופים קלאסיים מזה, ולזיהוי הולדתם של צירופים חדשים מזה. מוצא הצירופים מכתיב מיון לשני סוגים עיקריים: סוג אחד הוא ביר-טקסטואלי וסוג אחד הוא בין-לשוני. בזה ניכרים עקבות טקסטים עבריים קנוניים ובזה השפעת סובסטרטים זרים. בקומה השנייה אפשר להבחין גם בתמורות בתפיסות לשון ובהשקפות עולם כמנועי שינוי. עניין מיוחד מעוררת התערבות המנגנון הבין-טקסטואלי בתוך היחסים הבין-לשוניים, כלומר גיוס מקור קלאסי לשם תרגום צירוף זר. יצירות שזאת באריגת שני הסוגים כשתי וערב אפשרית רק בדורות מעבר שהתנסו ברציפות הקשר ובניתוקה כאחד, בדורות שתבניות הלשון

4. מפעל המילון ההיסטורי החל את פעולתו בשנת תשי"ט. יסדו והיה עורכו הראשון פרופ' זאב בן-חיים, לימים נשיאה של האקדמיה ללשון העברית. מדור הספרות החדשה הוקם בשנת תשכ"ט, ומראשיתו ועד שנת תש"ס עמד בראשו פרופ' ראובן מירקין. מאז מכהן בתפקיד זה דורון רובינשטיין.

5. גם "פרויקט בן-יהודה" במרשתת (האינטרנט) היה לי לעזר רב. בשל ריבוי הצירופים והיקריותיהם וכדי למנוע סרבול בהפניות ועומס ברשימות המקורות ייזכרו בעיקר שמות הסופרים (בהפניה הראשונה ייכתב שם המלא) ושמות היצירות. במידת הצורך יירשם גם תאריך פרסומן הראשון. מאחר שאין ברשימה זו יומרה של מיצוי מקסימלי של הדוגמאות, ותולדותיהן נפרשות באופן חלקי ומינימלי, לא יובאו דרך שיטה הצירופים המקבילים בלשונות המקור הלועזי, אלא כשהעניין ידרוש זאת. רוב הצירופים היידיים נלקחו מאוצרותיהם של סטוטשקאוו וגורי (ר') ברשימת הקיצורים הביבליוגרפיים). מילון רב-מילים ומילון הסלגן (ר' שם) היו מקור רב תועלת לצירופי ימינו. לקבלת נתונים על צירופי ימינו ותפוצתם בלשון הלא-מלומדת נעזרתי במרשתת, שלשונה מתוארת כלשון ביניים בין הדיבור והכתב, ובאתרי השיח היא "מהווה אמצעי לתקשורת לחסרי מיומנויות בתחום הכתיבה הסדורה", כלשון הכת (העידן הווירטואלי). תודה לחבריי ד"ר מרדכי מישור, שהיה שותף נאמן באיסוף הצירופים, וד"ר דלית ברמן, שסייעה בליקוט עדויות מן התקשורת הכתובה והאלקטרונית לשינויים המתחוללים בימינו. מקצתן הובאו כאן והשאר שמור עמדי.

והמחשבה של בניהם עדיין היו רוויות טקסטים מסורתיים, אבל עוצבו על ידי אידאולוגיה שדגלה בהכשרתם ובהתאמתם של טקסטים אלה לביטוי צורכי הזמנים החדשים ולהבעת חוויית המפגש עם המודרנה ועם תרבויות הסביבה. אבל היום הצירופים בנוסח הרגיל בפינו אינם מקיימים עוד בדרך כלל כל קשר אסוציאטיבי עם מקורותיהם, בין שהם מקורות עבריים בין שהם מקורות זרים (למעט האנגלית, שהשפעתה עדיין פעילה).

יש מן הצירופים שגילו כוח עמידה מראשיתם ועד היום, ויש מהם שנדו מנוסח לנוסח עד שהתקבעו בנוסח השליט היום. אלה הם עיקר הדיון ובהם עיקר העניין. הם ההוכחה שרציפות הלשון מתקיימת על אף אבדן הקשר האסוציאטיבי ועל אף שינויי הנוסח, שאילולי כן לא היה אפשר להעמידם זה כנגד זה ולהשתכנע מיד בקשר הגנטי, הישיר או העקיף, שביניהם. הגירוי לאיסוף הצירופים מן הטקסטים שבמאגר בא אפוא מן המפגש עם הצורות הנבדלות מאלה הרגילות בפינו. זרותן של הצורות שנקרו במאגר ושנדחו מלשון ימינו מפני אחרות משכה את העין ודחפה לעימות ולהשוואה עם החלופות המנצחות. לדוגמה:

מה השאלה? איזו שאלה? שאלה!

השאלה הרטורית "מה השאלה?" – הנהגית באינטונציה המתאימה ובקורטוב של טרוניה – היא צירוף אידיומטי במשמע יודאי, 'כמובן', להסרת עמימות ולביטול עמדת הספק של בן השיח (מה עלה על דעתו?): "פְּנִיָּה, קראת את יוֹרֵי מִילֹסְלֶבְסְקִי [רומן של מיכאיל זגוסקין, 1789–1852]?" – בודאי קראתי, **מה השאלה?** (חיים הזז, בשוב של יער, 1930). לצדה משמש גם הצירוף "איזו שאלה?", כגון "יש בהן איזה ממש? שאלתיו. – **איזו שאלה?**" (אביגדור המאירי, השגעון הגדול, 1929). וקדם לו י"ח ברנר: "ובכל זאת – טוב!... **איזו שאלה!**... ועוד כמה⁶ טוב!..." (שכול וכשלוך, 1920). נראה שראשיתן של אלה בחיקוי צירופים דומים בלשונות הרוסית והיידיט: 4то за вопрос, "ס'יֶאֱרָא קשאי!", והן עשויות לחלוף לעיני הקורא בן זמננו בלי למשוך את תשומת לבו. לא כן הדוגמאות שלהלן.

בטרם נקבע הצירוף "מה השאלה" בלשון ימינו, חלופות שונות שימשו זעיר שם זעיר שם בספרות, והמשותף להן הוא תוספת אנפורה (הפניה לאחור) נפרדת במקום ה"א הידיעה האנפורית אף היא: " – ואתה רוצה? – **מה שאלה**

6. בלשון ימינו רגיל יותר המִדְרָג **איך**: "ועוד איך!". ואילו ברומן משנת 1930, בעל אוריינטציה חזקה ללשון חכמים, משמש **כיצד** לשם דירוג: "הוא יכול [...] אוהו! ויכול כיצד!" (הזז, בשוב של יער; ההדגשה – לשם הטעמה – במקור), כלומר "יכול (ועוד) איך!". ר' גם חלופותיו המוקדמות של המבע "לא נורא" הרגיל בימינו: "אין רע" המקראי ו"אין כלום רע" שמן המדרש (פישלר, שלושה מטביעין).

היא? רוצה אני ורוצה" (מנדלי מוכר ספרים, מסעות בנימין השלישי; במקור היידי: "אָ שאלה אַ ביסל! איך וויל, סענדערל, איך וויל!"); "דודי למה אתה עומד כאן? **מה שאלה זו**, אדם שעומד בתחנת האבטובוסים סימן שמבקש לנסוע" (ש"י עגנון, שירה); "כלום היית חושש [...] באחד מאברי גופך פעם אחת בימין? **מה שאלה היא זו**, רבי מענדעלי! חושש אני וחושש במתנים, לא אליכם" (מנדלי, הנשרפים).

במהדורתו הראשונה של הרומן "הכנסת כלה" נקט עגנון שתי דרכים בהקשר אחד – האחת בתבנית שאולה מן ההגדה והאחת בצורה השגורה בלשון ימינו: "ולמה אני קונה סחורה? השיב בעל העגלה: **מה השאלה הזאת לכם?** כדי שירויח כבודו ויהי לו כסף; ולמה לי הכסף? – **מה השאלה?** כדי שיהיה לכבודו מה לאכול!" (הכנסת כלה, 1919). לימים מחק את שני הצירופים וכתב תחתם: "אמר לו, מה אני עושה בסחורה? אמר לו, מה פירוש מה אני עושה בסחורה, קונה ומוכר. אמר לו, למה? אמר לו, כדי שירויח ממון. אמר לו, מה עושה אני בממון? אמר לו, מה פירוש מה עושין בממון? קונה בו מזונות ואוכל" (הכנסת כלה, 1952).

עד כאן הוצגו ארבע חלופות, אבל בכולן נשמר הרצף "מה (ה)שאלה", ואילו הכינוי הנפרד או מילית הרמז (או שניהם כאחד) באים לאחריו. החלופה החמישית מפרה את הסדר הזה, ובה בעת מקיימת את מרב הדמיון (המבני והפונטי) לצירוף הרוסי: "וחובבי ציון ירגנו באהליהם ויקראו: איזו ארץ? **מה זו שאלה?** ארץ ישראל!" (אחד העם, ד"ר פינסקר ומחברתו); "יומי צריך תיקון? הכרם או הכורמים? **ומה זו שאלה?** הלא שניהם צריכים תיקון" (מ"ל לילינבלום, חטאות נעורים; ההדגשה בריוח במקור); "מה לעשות? לעשות!... [...] **מה זו שאלה?**... לעשות כל מה שביכלתנו..." (ברנר, בחורף).

בעברית שלנו משמשת גם המילה "שאלה!" לבדה, באינטונציה אחרת אבל באותו תפקיד (כביידיש: "אָ שאלה!") ומתוך אותה עמדה אירונית, שכן משמעה שלילת אפשרותם של שאלה וספק. גם לחלופה זו עדויות בסיפורי ברנר, וגם לה מתלווה אנפורה: "– אבל הלא עוד נראה היום? – **שאלה היא!**..." (ברנר, בין מים למים); "אוי לי, אתה רעב בודאי, בני – יבבה אמי. **שאלה היא!** – ענה אבי בעדי" (ברנר, בחורף). החלופות המגוונות האלה מלמדות כמה טרחות טרחו סופרינו וכמה ניסיונות ניסו לחקות לשון דיבור בסיפוריהם.

ציבות ותנועה: טעם היחיד וגזרת הציבור

מאגר המילון ההיסטורי מתעד עבורנו את התקופה שהעברית הכתובה מילאה בה תפקיד בדיגלוסיה, ואילו העברית של ימינו מעמידה לשון החיה בכל תחומי הביטוי. בזמנים שעיקר חייה של העברית התנהלו בהם בכתב, כמה מן ההגבלות

האופייניות לתהליכים בלשונות מדוברות לא היו תקפות כבימינו,⁷ ותכונות הכבילות אף היא הייתה מדודה ויחסית. מצד אחר הלשון, כידוע, נמצאת תמיד במצב של שינוי ותנועה, וממילא כמו בתופעות לשון אחרות, גם צירופי לשון בימינו יש מהם שאין להם נוסח אחד קבוע, וכמה נסחים משמשים זה בצד זה, לפעמים בתפוצות לא שוות, כפי שאפשר ללמוד מן המרשתת. לדוגמה: רעיון מזהיר ורעיון מבריק; הציר הצפוני והקוטב הצפוני; חדר מיטות וחדר שינה; נלחץ אל הקיר ונדחק אל הקיר; דוחק אותו לפינה (או לקיר) ולוחץ אותו אל הקיר; זווית ראייה, נקודת ראות, נקודת תצפית ונקודת מבט וכן נקודת הסתכלות ונקודת השקפה; רוח הזמן ורוח התקופה (Zeitgeist) – ובעבר גם רוח העת (אחד העם, נחום סוקולוב) ורוח הדור (ח"נ ביאליק).

במאמרו גדל המידות "שפת עבר – שפה חיה" משנת 1896 קבל יוסף קלוזנר: "מפני שלשונו אינה מדוברת, פתגמים⁸ נאים נשארים בספרים מועטים, בלא שימוש בחיים או ברוב־הספרים, או הם נשארים בפיות של יחידים ואינם מתפשטים בתוך העם ואפילו לא בתוך הסופרים, שכל אחד מהם יוצר פתגמים ומתרגם פתגמים מלשונות שונות על־פי דרכו וטעמו" (שפת עבר, עמ' 109).⁹ כמשכילים לפניו שאף קלוזנר לחבר את המצאי הלשוני המונח למעצבה בספרים "בלא שימוש" עם החיים המודרניים ועם הצרכים הלאומיים והתרבותיים הנגזרים מהם, וכשותף במפעל התחייה של הלשון העברית ראה סכנה להתפתחות המתוכננת של העברית בתרגום האוטומטי של צירופים זרים לחומרים עבריים זמניים, "על־פי דרכו וטעמו" של כל אחד ו"בטעם של לשון ארצו", הרחוקים ממקורות התרבות המשותפים ל"עם" כולו והחסרים את "רוחה של הלשון העברית".

אבל אפשר לראות גם את יתרונו של המצב שמציג קלוזנר. בתקופת התחייה, שהייתה תקופת מעבר, לשון הכתב עדיין הייתה דומיננטית בהנעת תהליכים בלשון, והקול האישי, קולם של יחידים בעלי כישרון, השכלה (יהודית וכללית) וסמכות רוחנית, עדיין נשמע. גם רבים מדוברי העברית הראשונים היו אנשי ספר, ודיבורם העברי היה פרי החלטה אידאולוגית. הצטברות החלופות "על־פי דרכו וטעמו" של כל אחד מן היחידים הכותבים הללו העמידה אוצר גדול של חכמת לשון למשפט הציבור, משפט שנחרץ ברוב המקרים לטובת ברה

7. כוונתי גם להגבלות מן הסוגים שמנתה הלוי, בין התחביר־ללקסיקון, עמ' 66–100.
8. קלוזנר מדבר על פתגמים, אבל כשהוא בא להדגים הוא מסתייע גם בצירופים, כגון "במלה אחת" (שאותו הוא מכנה "ברבריזמוס גס, שהרי בעברית אומרים 'באחת'"). כך הוא נוהג גם בסמוך, מה שמלמד שהמונח **פתגם** חל בלשונו גם על צירופי לשון, כגון הצירוף הארמי "מקדמת דנא" ועוד כיוצא בו.
9. ההפניות הן למהדורת תש"ט. ר' ברשימת הקיצורים הביבליוגרפיים.

מועדפת אחת ולתפסית האחרות כצירופים חופשיים או כסטיות מן הצירוף הכבול שנבחר. דוגמאות:

חוכך/מחכך¹⁰ ידיו בהנאה

המסומן של צירוף זה, כמו מסומני הצירופים "מושך בכתפיו" (לאי רצון),¹¹ "מקמט את מצחו" (לריכוז), "מרים גבה" (לתמיהה), "מרים ידיים" (לכניעה), "טופח על שכמו" (לעידוד), "מפשיל שרוולים" (היענות לפעולה), "הולך" על קצות האצבעות" (בחשאי ובזהירות) וצירופים מטונימיים אחרים, הוא עצמו סימן פְּשָׁה השייכת למערכת הסמיוטיקה הלא-מילולית. תוכנו של צירוף זה מסמן שביעות רצון או שמחה לאיד עוד בטרם נוסח ונקבע כצירוף כבול. הפעולה המתוארת בו, גם אם אינה אוניברסלית, הריהי לפחות שייכת למרחב התרבותי המערבי, ולפיכך אפשר למצוא לה מקבילות מילוליות בכמה וכמה לשונות, ביניהן גרמנית, רוסית ויידיש, שפות ההשפעה העיקריות על העברית בעת החדשה בעידן הטרנס-אנגלי-אמריקני. בעבר הייתה (ובמידת מה אולי עדיין קיימת) יותר מנוסחה מילולית אחת לפעולה זו: "קם מכסאו, **משפשף** את ידיו בהנאה, משימן בצלחות מכנסיו" (א"י גנסיין, שמואל בן שמואל); "והיה **מחכך** את **כפיו** בהנאה [...] וקרא בקול מצהלות רם" (גנסיין, הצידה); "**יוסף** את ידיו זו בזו **משמחת לב**" (הזו, בישוב של יער).

מאמץ אל לבו

"מאמץ אל לבו" במשמע 'מחבק' משמש בעיקר בלשון הספרות. ביאליק: "נח לא הרפה. דעתו נטרפה. הוא **אמץ אותה אל לבו**" (מאחורי הגדר); "י"ד ברקוביץ: "וכך תחבק אותו **ותאמצה אל לבה** ותנשק לו נשיקה ארוכה" (ירקות); גרשום שופמן: "הוא **אמצה אל לבו** ונשק לה חליפות" (בין החומות); עגנון: "תפסו בידו ואחר כך משכו אצלו ואחר כך מחבקו ואחר כך **מאמצו אל לבו**" (הכנסת כלה); וכן אחרים. לצדו מצוי גם "מאמץ אל חיקו". בתודעתנו המילה **לב** מסמנת את האיבר הפנימי השוכן בין הצלעות ואת רגש האהבה או החיבה המיוחס לו, וכאשר התרחבה משמעות הצירוף והושאלה לרעיונות ולמושגים, בבחינת דברים הקרובים ללב, המעבר אל השלמות אחרות כמו "מאמץ אל תוכו", "מאמץ אל חיקו" ו"מאמץ אל קרבו" היה טבעי וחלק. אבל עד תקופת התחייה המילה **לב** ציינה 'חזה של בני אדם' ולא רק את הלב הפועם בו, ואילו המילה **חזה** יוחדה לציון חזם של בעלי החיים בלבד (בהלכות שחיטה למשל), ולפיכך אפשר שגם במובאות המצוטטות כאן מן הספרות **לב** משמעו 'חזה'. ואכן החזה הולם

10. ברב-מילים בניין קל בלבד, ואילו במרשתת עדיפות כמותית לבניין פיעל.

11. כאן ולהלן בכל מקום שאין מניעה יובא הרכיב הפועלי בצורת ביוניג יחיד.

את מעשה החיבוק, כגון "באמצע אותה אל חזה החם" (יעקב כהן, המכשפה החיוורת). והנה עגנון כתב תחילה "ולאמצו יפה יפה אל חזה" (תשרי [=גבעת החול]), ובמהדורתו המכונסת שינה וכתב על פי מערכת המשמעויות הישנה "אל לבה" (על כפות המנעול).

החילופים בין **לב**, **חזה** ו**חיק** פעילים גם היום, ואילו הפועל **מאמץ** מתמיד בשימוש, אבל בעבר גם פעלים אחרים שימשו בצירוף זה, כגון "ופתאום היא **לוחצת** בכל כחה את הכלב אל חיקה" (ביאליק, מאחורי הגדר); "תפסה בשתי ידיו ו**יהדקה** אל חזהו" (מ"י ברדיצ'בסקי, בסתר רעם); "האומנת הזקנה **הצמידה** ראשי ללבה"¹² (ביאליק, החצוצרה נתבישה); "**כובש** הוא ספרו אל לבו בחבה יתרה" (עגנון, בארה של מרים); "פתאום שחה אבא ו**חיבקני** אל לבו" (עגנון, המטפחות).

כמו ביאליק, שכתב פעם "אמץ [...] אל לבו" ופעם "לוחצת [...] אל חיקה" באותו סיפור (מאחורי הגדר), גם סופרים אחרים נקטו לפעמים כמה צורות נבדלות זו מזו, כגון אחד העם שכתב "דעה קדומה" ו"משפט קדום"; "תוצאה מוכרחת" ו"תולדה מחויבת" וכן "תולדה מוכרחת" (בימינו: "תוצאה הכרחית"); או מנדלי שכתב "להשיב **גלגל** הזמן אחורנית" בסיפורו "בימי הרעש" ו"החזירו **אופן** הזמן אחורנית" בסיפורו "שם ויפת בעגלה" (בימינו נפוץ יותר "מחזיר את הגלגל לאחור"); או עגנון שכתב באותו סיפור עצמו ("בנערינו ובזקנינו") "חדר משכב" (על פי שמות ז, כח) מזה ו"חדר שינה" (שלא־צִימֶר, Schlafzimmer) מזה.

הכתיבה הספרותית מיוסדת על המתח שבין הלשון הקיבוצית ללשון היחיד, והיחידים נוקטים חליפות וסירוגים הן את דרך המלך הן את דרך הסגנון האישי. אין לשלול את האפשרות שלכל אחת מן הברורות יוחד תפקיד סגנוני או תמטי משלה. למשל: בסיפורי מנדלי בולטת הזיקה בין **האופן לעגלה**, ואילו **הגלגל** נפוץ בשימושים מטפוריים (במשמע 'מעגל', 'עיגול') ובצירופים כבולים, כגון "גלגל הזמן", "גלגל חוזר", "גלגל העין", "גלגל המזלות", "גלגל החמה", "נהפך הגלגל", "סובב כגלגל" וגם "להשיב גלגל הזמן אחורנית", כפי שהוא בסיפור "בימי הרעש". הבחירה הלא־צפויה **באופן** בסיפור "שם ויפת בעגלה", כרכיב באותו צירוף מטפורי, מרמזת אולי על זיקה למסופר (מסע ברכבת) ולשם הסיפור. ובאשר לעגנון, ב**חדר המשכב** שוכנים אצלו המספֵּר וזִקְנו ואילו **חדר השינה** נזכר בזיקה לשתי נשים, ובמקום אחר נזכר גם "חדר שינה של משרתות" (עד הנה).¹³ ואולי גם ביאליק התכוון להבדיל בין המשמעות הרגשית, ואולי אף הארוטית,

12. דוגמה מן השירה: "הוֹבֵאֲתִי, / נְשׂוּא בְּמַעֲטָה טְלִית פָּסִים עַל כְּפִי אֲבִי, / צְמוּד בְּחֻזָּה אֶל־לְבוֹ" (ביאליק, פרדה).

13. אבל ביצירות שלא נשלמה כתיבתן ופורסמו לאחר חייו, "קורות בתינו" ו"עיר ומלוואה", שוכן זקנו של המספר דווקא בחדר השינה ואילו האדונית – בחדר משכבה.

המגולמת בצירוף "אמץ [...] אל לבו" לבין קשר החיבה אל הכלב, המסומל במילים "לוחצת [...] אל חיקה".

חילופים בלשונו של אותו סופר יכולים גם לשקף שינוי בטעם אישי או שינוי בלשון הכלל, כגון חילופי הנוסחאות בסיפור "אריה 'בעל גוף'". הנוסחה שכתב ביאליק תחילה: "קדחת רבה בקלחת קטנה" (בבואה – calque – לצירוף היידי "עסן קדחת אין אַ קליין טעפעלע"), נראית כעיבוד ספרותי גבוה לביטוי עממי המוכר לנו בצורה "קדחת בצלחת" (רב־מילים; מילון הסלנג; סקיבא, עמ' 354), מה עוד שבנוסחה זו יש אליטרציה: **קדחת/קלחת/קטנה**. אבל "אריה 'בעל גוף'" נכתב לפני שנת 1899, וספק אם היה אז נוסח קבוע וכבול לצירוף. על חוסר הגיבוש מלמדים ה**סיר**, ה**קדירה** וה**פנכה** בדוגמאות האלה (המאוחרות אף יותר): "קדחת אני מבשלת בשבילך בקדירה קטנה". אמר לה: 'ולמה לא בקדירה גדולה שתספיק לשנינו?' (ברקוביץ [מתרגם], שלום עליכם, הקדירה), ובהמשך: "הלואי יובילו לך שי מן השמים – **סיר** מלא קדחת וכל חלי וכל מדוי מצרים"; "ואלמלא כן כבר היו שונאי ציון אוכלים קדחת בפנכה גדולה ולא בשר" (הזו, בישוב של יער). כאשר כינס ביאליק את סיפוריו בשנת תרצ"ג שינה מן הנוסח הראשון וכתב "בצלחת קטנה", אולי משום שכך שמע בארץ ישראל. ולימדתנו אסתר גולדנברג, חוקרת לשונו של ביאליק, שביאליק היה יוצא לראות מה העם דובר כדי לשקע את ששמע בלשון סיפוריו. אפשר שזו סיבתן של המקבילות האלה: "היום הם ממלאים כרשם מעדניך ומחר ישימוך ללעג ולקלס. הלואי **שאשקר**", אומר אריה לאשתו בסיפור "אריה 'בעל גוף'". ואילו לאחר כמה שנים מתפלמס ביאליק עם אחד העם על הצמצום שגזר זה על העברית להיות לשון כתב בלבד, ואף הדיר אותה מנושאי "הרגש והיופי" היאים להיכתב, לדעתו, בלשון מדוברת, היינו היידיש. וכך כותב ביאליק במאמרו "חבלי לשון" (1908): "במקצוע זה [=הרגש והיופי] השפחה מתחרה עם הגבירה, ולדעת אחד־העם הדין נותן שבזה יהא כחה יפה מן הגבירה. הלואי **שיתבדה**". אבל נראה שגם במקרה זה, כמו בדוגמאות לעיל, אפשר להבחין הבדל מה בין שני השימושים: "הלואי שאשקר" משמש בדיוק כמו "הלואי שאתבדה" בימינו, היינו נסיגה מנבואה לא רצויה,¹⁴ ואילו "הלואי שיתבדה" משתמע 'יוחזק בדאי', או 'ייכשל בדבר שקר', 'ייתפס בשקר', כהגדרת אבן־שושן, והוא על פי התלמוד: "למד לשונך לומר איני יודע שמא תתבדה" (ברכות ד ע"א).¹⁵

14. ר' גם אבינרי, עמ' 146.

15. במילון ההווה נוספת המשמעות המרוככת הנוהגת בימינו, "מתברר שלא צדק", על המשמעות הראשונית: "מתברר ששיקר" (ערך "מתבדה").

גורמי שינוי: בורות או מהלך טבעי?

לסוג הבין-טקסטואלי יש נוסח סמכותי כתוב, ומקורו בספרות הקלאסית: מקרא ומשנה, תלמוד ומדרש. הוא השתגר בלשונם של המשתמשים משום שחזר ונשמע בבית הכנסת, בלימוד בחדר ובבית המדרש, וחזר וצוטט בדרשות ובספרי מוסר, או שובץ בתפילה ובפיוט. סטייה אקראית מן הנוסח ושינויים לא מבוקרים נגרמים בשל הגייה מוטעית או רכיבים הומופוניים (מסית/מסיט ומדיח, מקול/מכל עלה נידף, זורעים/זורים חול בעיניים) או הומוגרפיים (כשל כוח הספֶל/הספֶל, מי לידי יתֶקע/יתֶקע, שלא שָׁערו/שָׁערו אבותינו, לִפְנֵי/לִפְנֵי ולפנים, דבר דבור על אופני/אופניו), דמיון פונטי או קרבת משמעות, השפעת מקור אחר או הבנה אחרת שלו, "תיקון" אוטומטי על פי ההרגל או על פי מילה נפוצה יותר, רעיונות חדשים או צרכים חדשים. מנועי השינויים הם בין השאר כשלי לשון וקונטמינציות שאינם שונים מעיקרם מאלה הנשמעים בימינו (ההבדל הוא רק בקצב ההשתנות ובתכיפות השינויים בשל אמצעי התקשורת המשוכללים, הנגישים לכל צרכניה, הדיוטות כמשכילים, בערוץ דו-סטרי). דוגמאות מן המרשתת: "נדחה בהלך ושוב" (בלך ושוב), "התנהגות משוללת רסן" (משולחת רסן), "חולה במחלה חשוכה" (חשוכת מרפא),¹⁶ "מעטי מעט" (מתי מעט),¹⁷ "שוקד על שמריו" (שוקט), "רוקם עור וגידים" (קורם), "מאחד את הקרעים" (מאחה), "רוחש מזימות" ואף "שוחר מזימות" (חורש)¹⁸ ועוד רבים. מספר ההיקריות במרשתת מפיג את החשד שהתופעות האלה מקריות ושוליות.

על דל שפתי

בדוגמאות שנמנו למעלה נשמר ההיגיון שברצף (היינו הקשר הסינטגמטי), גם במקום שאין מתקיים בו קשר של נרדפות בין החלופות (היינו הקשר הפרדיגמטי). בכמה מן השינויים אף יש לוויית חן וקרבה מסוימת לסטיות מכוונות לשם

16. כה דיברה א' במסיבת העיתונאים לאחר הודעת היועץ המשפטי מני מזוז על עסקת הטיעון של פרקליטות המדינה עם משה קצב. במרשתת שכיה הנוסח "מחלה חשוכה" בלא ניקוד השייך. מצד אחר כמה עשרות פעמים מתועדת הצורה "מחלה חסוכת מרפא".

17. צירוף סוטה קרוב, "מעטי מספר", מתועד כבר בפירושי רלב"ג לשופטים.

18. לתולדותיו של הצירוף "רוחש מזימות" ר' סדן, ביאליק, עמ' 448–463, ושם עוד הפניות. הפסוק "בלבו חרש רע" (משלי ו, יד) ודומים לו מסומנים שם כמילדיו של הצירוף "חורש מזימות". היום אפשר למצוא גם את הצירופים "רוחש רע" ו"שוחר רע" בצד "חורש רע" המקראי, ואפשר שהצירופים המקראיים "רוחש לבי דבר טוב" (תהלים מה, ב) ו"שֹׁחֵר טוֹב יבקש רצון" (משלי יא, כז) הניעו את השינוי הכפול הזה. ראוי לשים לב שדווקא החלופות **רוחש** ו**שוחר** מפחיתות ממידת האידיומטיות של הצירופים האלה ומכניסות היגיון מילולי ביחסי מרכיביהם.

הזרה, חידוד והומור.¹⁹ זאת ועוד, צירוף סוטה בן ימינו הנראה בעליל כביטוי לעילגות לשון או בורות עשוי להתקשר בדיעבד בנימים נסתרות דווקא אל סוגיה היסטורית רבת עניין, כגון הצירוף "על **בדל** שפתיו" הסוטה מלשון הפסוק "על **דל** שפתיו" (תהלים קמא, ג) שמשמעו 'דלתי פי', 'פתחי פי'. דב סדן נדרש לסוגיית **בדל** היחידאית במקרא בספרו "אבני שפה" (עמ' 11–18). הוא מביא את מקורה, "בדל און" (עמוס ג, יב), ומלמד אותנו ש"מבחינת חקר-הלשון משמעה של המלה בדל אינו מבורר בתכלית, ויש בזה מחלוקת הפוסקים, ואפילו השורש – אם בדל אם דל – שנוי במחלוקת זו" (שם, עמ' 11; ההדגשות במקור). סדן פורש במאמרו פרדיגמה עשירה, למן "בדל חיוך" ועד "בדל סיגריה", ועל רקע שפע הדוגמאות ראוי להקשות: אם המשמעות המקובלת של **בדל** היא "חלק נבדל, קצה של דבר מה" (שם, עמ' 12), במה נבדל "בדל שפתיו" מ"בדל גוף" (שם, עמ' 15) או מ"בדל כרעיים" (שם, עמ' 13)? וכן: האם די בזיקה למקבילה בעלת ותק וסמכות בדמות "דל שפתיו" לפסול את כשרותו של החילוף? הפועל **עולה** או **מעלה**, הנספח בדרך כלל לצירוף (על שתי גרסאותיו), מקורו כפי הנראה בצירוף מהלך למן תקופת ההשכלה: "עולה על שפתיו" (על פי "עולה על דעתו"), ואפשר שהוא שהניע את השינוי, מאחר שהוא מתיישב בקלות עם **בדל**, במשמעות 'קצה', 'פאה', יותר מאשר עם **דל** – 'דלת' – שממילא משמעותה עלומה למרבית דוברי העברית בימינו. ואכן סופרים כמו מנדלי וביאליק, שמשמעות זו לא נעלמה מהם, נקטו פעלים אחרים: "ואמרי אהבים לא **יעברו** על דל שפתיה" (מנדלי, האבות והבנים), או "**חלפה** את דל שפתיה בת צחוק מוזרה מאוד" (ביאליק, אגדת שלושה וארבעה). עד כמה השתרש "בדל שפתיו" מלמד דיאלוג מסוף שנת 2003 המובא באתר התגובות של ynet. אורן מקריית-גת כותב: "חלה עליו חובת ההוכחה לפני שיעלה זאת על **דל שפתיו**", ומגיב עלום שם משיב: "בטח התכוונת לכתוב **בדל שפתיו**, נכון?".

אבל הצירוף הכבול עמיד נוכח פגיעות חמורות יותר, שכן מתברר שכל עוד נשמרות מסגרת הצירוף ומרבית צליליו מתקיימת משמעותו הכוללת כשהייתה, כבדוגמאות אלה: "משסה את דבריו", "משסע בו את הכלבים/כלבו", "מדבר בו

19. לעתים מקור השינוי הוא חידוד שהתמסד ואיבד את עוקצו. האם זה מקורם של "משותק למיטה" ו"משותק לכיסא גלגלים" (מרותק), למשל? הזיקה בין "מחנה משותף" ל"מכנה משותף" החלה כזיקה של עימות על גבי הדמיון, כגון "אין מכנה משותף ליצור מחנה משותף", או "מחנה משותף ללא מכנה משותף" (ר' במרשתת). אבל היום כבר אפשר למצוא גם חילוף לא מבוקר של **מכנה במחנה** (באותה משמעות), ואף לשמוע "**מכנה** משותף" במ"ם פתוחה. שלונסקי התלונן על גורלם של חידודים מחידודיו שנכנסו לשימוש הקיבוצי (הקולקטיבי) ואיבדו את ייחודם ורענותם (שלונסקי, בסוגריים). לשיבושים הומוריסטיים, תוצאת קונטמינציות בין צירופים בעלי מכנה משותף, ר' כהן-שגיא, עמ' 224.

שררה", "פסע (ה)נגע" ואף "פסע (ה)נגע" (הדוגמאות נדלו מן המרשתת, גם מאתרי עיתונות כתובה). אפשר לומר שלשמע הצירופים האלה לא תיפגע התקשורת עם מי שאוזנו מורגלת בצירופים המקוריים, והוא יתקן אינטואיטיבית במוחו את השיבוש – אולי אגב חיוך מלגלג. הרושם המבדח (או הנלעג) הוא תוצאת הניגוד שבין הגובה המשלבי של הצירופים האלה מזה והסטייה הלא-מכוונת מן הנוסח הכבול שלהם מזה. רושם זה ייעלם בכל מקום שהצירוף החדש יקנה שביתה בלשון. הפגיעות האלה משקפות התחלת תהליך של אידיומטיזציה בצירופים הכבולים הלא-אידיומטיים (תהליך שעשוי להיגדע באבו – מעצמו או בעזרת הקוונה). תהליך זה כרוך בטשטוש המשמעויות הסגוליות של רכיבי הצירוף (השרויים ממילא בדרגות שונות של דלדול בשימוש החופשי), כמו **סרה, פסה/פשה, משסה, משסע**, ובשינוי בהתנהגותם התחברית, כגון הרכיב **משסע** המשמש בצירוף הסוטה פועל גרימה דו-אתרי (היוצא לשתי השלמות מוצרכות). הצירוף הזה משקף אפוא שינוי בייעודה של מילת היחס **ב** הנלווית לפועל, ואין להבינה כאילו היא ציין המכשיר (ציפורניים או סכין), כנדרש מן התיאור המילוני של הפועל **משסע** בבידודו.

מדמיון צליל עד קשר נסיבתי ומן הזקדוק עד האידאולוגיה

נניח לניצני העתיד (שספק יבלבלו ספק ייבלו ויעלו אחרים במקומם) ונחזור לתיאור ההיסטורי:

מכל עלה נידף – דמיון צליל וגם רווח ממקום אחר

השפן הפחדן, אומר השיר, "תמיד נרדף/מכל עֵלָה נִדָּף" (מרים רוזן, הפרצופים של השירים). מקור הצירוף בפסוק "והנשארים בכס והבאתי מֶרֶךְ בלבבם בארצות איביהם ורדף אתם **קול** עלה נדף" (ויקרא כו, לו). וברוחו כתב מנדלי: "ונבהלה מלחישת עלה נדף" (בעמק הבכא). אבל כבר אצל דוד פרישמן וברדיצ'בסקי (שבוודאי הכירו את הכתובים על בוריים) אפשר למצוא עדים לחילוף: "היהודי שומע **כל** עלה נדף, וחושב שהוא **קול** כלי תותח, ומקפל את בגדו – ונס" (פרישמן, ומקלכם בידכם); "אין עיניים ופחד מפני **כל** עלה נידף, רק חירות וגבורה" (ברדיצ'בסקי, על המשחית). **קול** וכל אינם נרדפים מכל בחינה שהיא, והשינוי הלקסיקלי משקף שינוי פרגמטי שיש לו ביטוי פורמלי מוסף: העתקת ההטעמה מן המילה **עלה** – בבחינת קול עלה נידף ולא קול ארי שואג, למשל – אל המילית **כל**, בבחינת מצב קבוע של רדיפה ופחד. זימון צורך רגשי עם דמיון פונטי אל מקום אחד הביא לשינוי הלקסיקלי.²⁰

20. שרביט (עמ' 247) מצא בספרות השו"ת חמישה חידודי לשון המיוסדים על החילוף ההפוך (כל < קול).

טלטלת גבר – "תיקון" על פי הדקדוק המקובל

כתוב: "הנה ה' מטלטלך **טלטלה** גבר" (ישעיה כב, יז), ומפורש: "וגבר שם תאר לטלטול וה' טלטלה נוספת ואינה לנקבה, ורז"ל פירוש [פירוש]: **טלטלת** איש" (רד"ק). מנדלי קיים את נוסח המקרא בעקיבות בספרי תולדות הטבע שלו, ורק פעם אחת סטה ממנו (בהיסח הדעת?) וכתב "טלטלת גבר" (שם), ואילו גרסת שלום עליכם בסיפור שכתב מלכתחילה עברית היא "עשר פעמים ביום תטלטלנה טלטלת גבר בקווצות ראשה" (תמונות וצללים מחיי היהודים במאזפבקה). צורה זו גם הייתה לגד עינו של יזהר סמילנסקי כשכתב: "פגז אחר פגז. טלטלת ענקים" (ימי צקלג), בין שרצה לרענן את הצירוף השגור בין שרצה להגביר את כוחו.

מרים רגליים – מתן יתרון למילה חד-משמעית

התהליך שראשיתו בצירוף "הרימה פעמך" (תהלים עד, ג) לזירז או לציון התחלת פעולה (אינקואטיב) וסופו בצירוף "מרים רגליים"²¹ במשמע בריחה נשקף היטב ביצירתו הענפה של מנדלי. מנדלי משתמש מעט בצירוף המקראי כלשונו, אבל מרבה בכפל הלשון "הרים פעמי רגליו". צורה זו היא שרשור של הצירופים "הרימה פעמך" המקראי ו"פעמי רגלים" המדרשי (המתפרש לרוב "פעמי רגלים"), בשל הרכיב **פעמים** המשותף לשניהם או בשל התערבות פסוק שלישי: "וישא יעקב רגליו" (בראשית כט, א), או שני הגורמים כאחד.

שלושת השימושים של הצירוף – התחלת הליכה, הליכה נמרצת ובריחה – עדיין אינם אידיומטיים בלשון מנדלי, ואין הם משתמעים בסיפוריו מן הצירופים עצמם אלא מן ההקשרים המבארים שלצדם. התחלת פעולה: "אין דבר. השיבה שרה והרימה פעמיה **ללכת**" (האבות והבנים); "ומרים פעמי רגליו **לצאת** מן החנות" (בעמק הבכא). הליכה נמרצת: "מרים פעמי רגליו **והולך מהרה**" (בעמק הבכא); "מרים פעמי רגליו **כאיש חיל**" (מסעות בנימין השלישי). בריחה: "מרימים פעמי רגליהם ונחפזים **ובורחים**" (בימים ההם); "מרימים פעמיהם [...] **ונסים על נפשם**" (מסעות בנימין השלישי). הצירוף "נשא רגליו" משמש את מנדלי בשני תפקידים בלבד – התחלת פעולה לשם הליכה סתם, כגון "נשא רגליו **והלך** לעיר המחוז" (בימים ההם); "תיירינו נשאו רגליהם **והלכו אט**" (מסעות בנימין השלישי), ולשם בריחה, כגון "תיירינו נשאו רגליהם **ונמלטו** בחפזון" (שם); "הפר [...] הפשיל זנבו, נשא רגליו – **ונס**".

הצירוף "מרים רגליים" בלשון ימינו נטל משני הצירופים את הרכיבים הזמינים והחד-משמעיים **מרים** ו**רגל**, ודחה את הרכיבים השכיחים פחות והדו-משמעיים **נשא** ו**פעם**. ההקשרים מן הספרות מבליטים את פוטנציאל המשמעויות של הצירוף, ובימינו הצירוף האידיומטי מוכר בשני משמעם, בדרך כלל לפי

21. פרשני המקרא מסתייעים ב**רגל** כדי לפרש את **פעם**.

נטיית הפועל: אם הוא לשון הוראה ("תרים [את ה]רגליים!", "להרים רגליים!") הריהו לזירוז (גם אם הוא זירוז לבריחה), ואם הוא בשאר זמנים הרי ברוב המקרים משמעו בריחה. לפעמים נטפל לצירוף גם הפועל המבאר **ברח**.

זה לא כבר – לידתו של אידיום

קושי מה נגלה בזוג צירופים נפוצים בתקופת ההשכלה: "זה (לא) כבר" החדש²² ו"זה (לא) כבר" המקיים זיקה לפסוק "מעט מזער לוא כבר" (ישעיה טז, יד). האם מדובר בהתפתחות מקבילה של שני צירופים בעלי משמעות כוללת זהה, אשר רכיביהם שונים במשמעותם כשלעצמם אבל דומים במקרה דמיון פונטי זה לזה? או שמא לפנינו התפתחות שבה הומר רכיב זה ברכיב זה בשל הדמיון הפונטי? כיצד קרה ששתי מילים נבדלות כל כך (האחת תואר הפועל והשנייה שם תואר לציון ריבוי וגודל) יכולות להחליף זו את זו בתפקיד ציין זמן?

בגיליונות השנה הראשונה של השבועון העברי הראשון "המגיד" (תרי"ז, 1856–1857) אפשר למצוא הן את הצורה **כביר** על שני אופני שימושה: "התקוה [...] אשר עזבתני זה כביר", "זה לא כביר נפל על המשכב", הן את הצורה **כבר** על שני אופני שימושה: "הברית אשר נכרת זה כבר", "והנה זה לא כבר שמעתי [...]". (דוגמאות דומות מצויות גם בלשון מנדלי). לכאורה – צירופים מקבילים.

אבל בגיליונות אותה שנה מתועדות ב"המגיד" גם הצורות "זה **ימים** כבירים", "זה **ימים** לא כבירים"²³, ובלשון סופרים אחרים גם **זמן**: "לא מצאתי עבודה זה **זמן** כביר" (פרץ סמולנסקי, קבורת חמור); "זה **זמן** לא כביר התחילו להלשין בפום ביי [=בפומבי]" (יוסף פרל, בוחן צדיק).²⁴ צורה מורחבת זו עומדת אפוא ברקע הצירופים המכונים "זה כביר" ו"זה לא כביר", והיא ניתנת לפירוק לרכיבים הגיוניים: "זה + זמן + כביר" = "כבר + זמן + רב" (זה) = "כבר"; זמן כביר = "זמן רב". הצורה המכוננת בעלת שם תואר נטול גרעין "זה (לא) כביר" היא שלב נוסף – בתהליך האידיומטיזציה של הצירוף "זה (לא) כבר", והיא נדחקה בסופו של דבר מפניו. שמיטת הרכיב **זמן** או **ימים** מן הצירוף השמני השאירה את הצירוף בלא ציין זמן מפורש (הרומז **זה** עמוס, כידוע, משמעויות ושימושים), והשלב האחרון, שבו החליף ציין הזמן **כבר** את שם התואר **כביר**, נראה טבעי למדי בתנאים פונטיים נוחים כל כך. יתר על כן, את העובדה שהצירוף

22. ר' דברי טורטשינר (טורסיני): "לשמוש הנפוץ היום של 'מכבר, זה כבר' אין אני יודע כל מקור עתיק" (עמ' 280 הערה 2).

23. וקדמו להן הגרסאות המשובשות מעט "זה ימים לא כביר" (קהלת מוסר, 1755, חיבור המיוחס למשה מנדלסון ולטוביה בוק); "זה שנים לא כבירים" (ברוך לינדא, ראשית למודים, 1810).

24. בספרות הרבנית נגלית תמונה דומה: זה ימים (לא) כבירים, זה שנים כבירים, זה זמן (לא) כביר, זה לא כביר, זה לא כבר.

"זה (לא) כבר" המשיך לשמש עוד זמן מה בצד יורשו "זה (לא) כבר" אפשר כנראה לזקוף לזכות הדמיון הפונטי, בבחינת מאי נפקא מנה. שלא כתכונת קודמו, תכונתו האידיומטית של "זה כבר" מונעת פירוק לרכיבים, שהרי זה וכבר כאחת מסמנות זמן עבר לפני תיאורי זמן.²⁵ הצירוף "זה (לא) כבר" דחק במידה רבה גם את "זה (לא) מכבר" וירש את משמעותו האידיומטית. הוא הותיר בשוליים את צורת הכלאיים "זה (לא) מכבר" ששימשה בעיקר בלשונם של ברנר, יצחק שמי, אהרן ראובני ובני דורם, כגון "שישב זה מכבר בארץ" (ברנר, מכאן ומכאן); "הם באו זה לא מכבר הלום" (שם).

מאז ומעולם – תקבולת מכווצת, שכנות טקסטואלית או אנלוגיה?

ביצירת הצמד "מאז ומעולם" שותפים שלושה גורמים. הגורם הראשון הוא התקבולת המקראית "נכון כסאך מאז, מעולם אתה" (תהלים צג, ב). מילת זמן אחת מעבר מזה של התקבולת ונרדפתה מעבר מזה, והרי לנו צמד מחובר.²⁶ הגורם השני הוא המבנה הכיאסטי של התקבולת המשכיך את שני הנרדפים זה ליד זה ויוצר אופציה לקריאתם כרצף.²⁷ קריאה אפשרית זו נגלית בספרות המאות הקודמות בדמות צמד לא מחובר: "מאז ומעולם" היה דרך חכמי כל האומות, לצפון החכמות והמדעים מעיני העם ולדבר ברמיזה" (מנדלי, עין משפט); "ומאז ומעולם נמצא מפני זה באמת שני דרכים לתקון החיים בכל עם ועם: דרך תקון 'האנושיות' ודרך תקון 'הלאומיות'" (אחד העם, עבודות בתוך חירות).

הגורם השלישי הוא צמידים מקראיים דומים: "מקדם מימי עולם" (מיכה ה, א); "מראש מקדמי ארץ" (משלי ח, כג). גם אלה מתועדים בספרות העברית, בין כלשונם: "הן המליצה והמוסר נולדו תאומים מראש מקדמי ארץ" (אברהם מאפו, עיט צבוע), בין בהמרות ושינויים: "האוזים השמנים [...] חיו מראש מקדם על חפי ימים" (מנדלי, ספר תולדות הטבע); "מראש ומקדם היה השיר כלי חפץ לאלהים ואנשים" (נ"ה ויזל, שירי תפארת); "כנהוג מאז מקדם" (פרישמן, ביום הכפורים); "דרכיו ומעלליו מאז ומקדם" (מ"א גינצבורג, קרית ספר). את שני

25. כבר במקרא כך. את הכינוי זה הסמוך לתוארי פועל של זמן מבארת הלוי במילים האלה: "בשימוש אידיומטי היא [=המילית זה] מופיעה במקרא ואף בימינו גם ליד תוארי פועל של זמן, למשל: 'זה שנתיים הרעב בארץ' (ברי' מה, ו), כלומר: כבר שנתיים" (רי' הלוי, זה, עמ' 284).

26. בנושא זה ר' למשל אבישור, עמ' 415.

27. הש' גם "ה' קנני ראשית דרכו קדם מפעליו מאז. מעולם נסכתי מראש מקדמי ארץ" (משלי ח, כב-כג). שני פסוקים רצופים אלה מציגים כמה וכמה מילות זמן נרדפות: ראשית, קדם, מאז, מעולם, מראש, מקדמי ארץ. והמדרש מסכם: "כך התורה קדמה אותן שש קדימות: קדם ומאז ומעולם ומראש ומקדמי תריין" (בראשית רבה א, ח).

האחרונים אפשר לראות ככיווץ של התקבולת המקראית: "מי השמיע זאת **מקדם, מאז הגידה**" (ישעיה מה, כא), וחילוף סדר המילים הוא לפי הכלל "כל הקצר קודם".

עם ברנר ובני דורו נוספה לצירופנו וי"ו החיבור: "כיון **שמאז ומעולם** מעלים את הטובים על המוקד" (ברנר, בחורף); "**מאז ומעולם** היה הוא בחור ערום" (ראובני, בראשית המבוכה); "בגרמניה ובצרפת היתה הציונות **מאז ומעולם** בחינת עזר לאחים האומללים שבמזרח אירופה" (יצחק בן-צבי, מפאתי מערב, 1919).²⁸ בימינו נוסף צמד חדש: "מאז ומתמיד", אבל את ניצניו אפשר למצוא כבר לפני כמאה שנה: "הן מתנגד אתה כל ימך, **מאז ומתמיד**, לעבודת-האדמה" (פרישמן, עבודת-אדמה).

עושה גדולות ונצורות – שלושה מקראות ואחד תרגום

תמונה מורכבת נשקפת גם מן הצירוף "עושה גדולות ונצורות". התבנית שאולה מן הפסוק "לַעֲשֶׂה נִפְלְאוֹת גְּדוֹלוֹת לְבָדּוֹ" (תהלים קלו, ד). וממנו באו הצירופים "עושה גדולות", "עושה נפלאות" וכן "עושה גדולות ונפלאות" (אחד העם, לא זה הדרך), ובתמיכת התקבולת שבישעיה (מח, ו) גם "נעשו חדשות ונצורות" (משה סמילנסקי, זכרונות מא"י). הרכיב **גדולות** שהחליף בצירוף הכבול את **חדשות** קיבל עדיפות גם מכוח **גדולות** שבתבנית הפסוק מתהלים וגם מן הצמד הדומה שבפסוק "ואגידה לך **גדלות ובצורות**" (ירמיה לג, ג). אבל בעיקר – כפי ששודר ברדיו בפינה "רגע של עברית" שהוקדשה לצירוף "גדולות ונצורות"²⁹ – מתרגומו הארמי: "רברבן ונטירין" – 'גדולות ונצורות' (ור' גם פירושי רש"י ורד"ק לפסוק).

מבטן ומלידה – חילוף סדר הרכיבים

נוסח המקרא: "מלדה מבטן ומהריון" (הושע ט, יא), משמעו 'מלידה ועוד קודם לה', למן ההתעברות; ואילו סדר מילות הצמד "מבטן ומלידה" מציג את המהלך הכרונולוגי ההגיוני וזונח את ההפלה הרטורית שבצירוף המקראי. על פי הנמצא במאגר המילון ההיסטורי (ומדובר בעשרות ספרות של היקרויות), גם כאשר צומצם הצירוף לשני רכיבים נשמר עד השנים הראשונות של המאה העשרים הסדר המקורי "מלידה ומבטן", כגון "נוצרי מלידה ומבטן" (מנדלי, רשימות לתולדותי). רק אחר כך חל היפוך: "מבטן ומלידה", כגון "נתיני תורכיה מבטן ומלידה" (ראובני, בראשית המבוכה). צמדים אחרים מתוך השלישייה הם נדירים: "כפולני לכל דבר, מלידה ומהריון" (ברנר, אגב אורחא); "ויהי היא כגבירה מבטן ומהריון" (ביאליק, אריה "בעל-גוף"; במהדורה מאוחרת השאיר **מבטן בלבד**; ובתרגום "דון קישוט" כתב "צרפתי מלדה").

28. שלושת החיבורים האלה נתפרסמו בכתב העת של ברנר "האדמה", ואפשר שיד העורך בדבר. בחיבורים אחרים משל ברנר עדויות נוספות רבות.

29. ה"רגע", פרי עטה של צופי ליבוביץ, שודר בשנת 2004.

מקרה הצירוף "לא דובים ולא יער" הפוך משל קודמו. המקור "לא יער הוה ולא דובים הוה" (סוטה מז ע"א) אינו צירוף ואף לא מטפורה, וסדר מילותיו מתבקש מן ההקשר; ואילו הצירוף מתרחק מסדר המילים המקורי כדי להשיג את ההפלגה "לא דובים ואפילו לא רמז לדובים" (כלומר היער, שממנו הם יוצאים). במקרה זה אפשר שסיבתו של ההיפוך היא פרוזודית: מקצבו של הנוסח החדש סדיר והוא שקול בשתי יחידות אנפסטיות³⁰ והשפלה בסופו. סיבה פרוזודית אחרת הפכה את סדר המילים המקורי "מן הפחת אל הפח" (המתועד, למשל, בלשונם של אחד העם וברנר) וקבעה את הסדר החדש "מן הפח אל הפחת" (למשל בלשון ביאליק), והיא הכלל "כל הקצר קודם", או "חוק האיברים ההולכים וגדלים". גם צירוף זה מקורו בשלישייה, ושם הכריע הדמיון הפונטי וקבע את הסדר: "פחד ופחת ופח", (ישעיה כד, יז וירמיה מח, מג); "הנס מפני הפחד יפל אל הפחת והעלָה מן הפחת ילכד בפח" (שם שם, מד ומקבילה בישעיה כד, יח). כאשר בא יזהר לצטט את הפסוק, מבלי משים הפך את סדרו לפי הרגל לשונו: "והנס מן הפח יפול אל הפחת" (ימי צקלג).³¹

נחלת העבר ונטע זר³² – השפעותיהן של אמונות ודעות

למפגש עם המודרנה ולפתיחת הדיון בשאלת היחסים הרצויים בין המורשת היהודית לבין תרבויות אירופה והתנועות הלאומיות בה היו גם רישומים בלשון. הרעיונות החדשים נוסחו בלשון מתחדשת, וגם בצירופים קלאסיים אחדים חלו שינויים ששיקפו את החידושים הרעיוניים.

הצירוף "נחלת אבות" משמעו במקרא (משלי יט, יד) נכסים חומריים שהאב מנחיל לבנו אחריו. בעת החדשה נוספה לו ההוראה המושאלת "נכסים רוחניים, דתיים ולאומיים" והצטרפו אליו צירופים נרדפים, וביניהם "נחלת העבר". תחילה שימש צירוף זה וריאנט של "נחלת אבות" באותה הוראה ממש, ורק מאוחר יותר הוסב להוראה שלילית כדבר שנסתיים תפקידו או שאין בו עוד חפץ.

"נטע זר" הוא גלגולו של הצירוף המקראי "זמורת זר", והוא תוצאה של מניפולציה בפסוק "על כן תטעי נטעי נעמנים וזמרת זר תזרענו" (ישעיה יז, י). הפסוק מציג דיכוטומיה של הטוב – "נטעי נעמנים" (בעלי עיצורים "נעמיים") – והרע – "זמורת זר" (בעלי העיצורים ה"זריים"). עקירת הרכיב **נטע** ממקומו ונטיעתו במקום **הזמורה** באות לעמעם את הזרות שבתרבות האירופית ולסייע

30. ולא ימביות כפי שכתבתי בטעות (כחומר ביד הלשון, עמ' 598).

31. לנושא שינוי הסדר הש' גם גלגולי הצירוף "סמוך ובטוח" (פישלר, משובש או מחודש, עמ' 299, 303).

32. ר' פרוש-פישלר. מאמר זה עוסק בצירופים "נחלת העבר", "נטע זר" ו"רועה בשדות זרים" וברעיונות ובהשקפות שהולידו אותם.

להתקבלותה. עם זה אין הצירוף החדש מוחק לגמרי את השלילה, והוא נמצא מבליט את היחס הדו־ערכי כלפי סוגיה זו.³³

עירוב והתערבות: השפעת מקור אחר

התנאים המוקדמים להתערבות הם הימצאות מקבילות טקסט בעלות יסודות משותפים בצליל או במשמעות מזה ויסודות נבדלים מזה. המשותף הוא המצע שעל גבו מתרחשים החילופים. למשל הצירוף "מתנהל בכבדות" הוא תוצאה של חפיפת שני צירופים המקיימים דמיון פונטי בפועל ויחסי נרדפות בשם: "מתנהג בכבדות" (למשל דוד גורדון, דרכי הרפואה; מאפו, אהבת ציון; ביאליק, פסח שני), על פי הפסוק "וינהגו בכבֶּדֶת" (שמות יד, כה), ו"אתנהלה לאט" (בראשית לג, יד). מקבילות מזדמנות גם במקום אחד ממש, כגון שני איברי תקבולת מקראית. "משפיל עד עפר", למשל, שמקורו בתקבולת "ישפילה עד ארץ / יגיענה עד עפר" (ישעיה כו, ה), השיל מן הפסוקיות הנרדפות את הרכיבים המאופיינים פחות ארץ ויגיענה.

התערבות מקור אחר עשויה לגרום תזוזות במשמעות, חילופים בבררת המילים ושינויים במבנה. תחילה יודגם עירוב צירופי מקרא זה בזה, ואחריו עירוב צירופים ממקורות נבדלים.

נרדף עד צוואר

הפסוק "על צווארנו נרדפנו" (איכה ה, ה) הוא מקור לשני צירופים: הצירוף הנאמן "נרדף על צוואר(ו)" והצירוף הסוטה "נרדף עד צוואר" (בעדים שבמרשתת יש עדיפות קלה לצירוף הסוטה³⁴). לדמיון הפונטי **על/עד** נלוו גם התערבות של פסוק אחר ותמונת הטביעה הצפויה המקופלת בו: "וחלף ביהודה שטף ועבר **עד צוואר** יגיע" (ישעיה ח, ח). "עד צוואר" הוא צירוף מטפורי בפני עצמו, במשמע 'כל גופי', 'כל כולו': "מוקף מכל רוחותיו קליפה עבה וגסה של עם הארצות ובורות ושוקע **עד צווארו** ועומד" (הזו, בישוב של יער), או במשמע 'אין מפלטי' (הנטול מן הפסוק הנזכר שבמגילת איכה): "ועת הקיפוהו בנות **עד צוואר** – צחק הוא עד לב השמים" (חיים חפר, דודו).³⁵

33. ר' גם גלגולי "כברת ארץ" ו"כברת אדמה" וכן "חלקת שדה" ו"חלקת ארץ" אצל פישלר, כחומר ביד הלשון, עמ' 600–603; משובש או מחדש, עמ' 303–304.

34. במניין ההיקריות במרשתת יש להביא בחשבון שצירופים קלאסיים עשויים לבוא גם כציטוטים ולא רק כיחידות סמנטיות בשימוש החופשי. עובדה זו מפחיתה מעט משיעורן של העדויות בעלות הנוסח הנאמן למקור.

35. דוגמה מאירת עיניים לפעולה כפולה של דמיון פונטי והתערבות מקבילות טקסטואליות מביא סדן בתיאור גלגוליו של הצירוף "אבד עליו כלח" (סדן, חידושי מקראות, עמ' 94–97). ר' גם להלן "זורעים חול בעיניים".

כל זב ומצורע

מזיווג צירופי המקרא "זב ומצרע" (שמואל ב ג, כט) ו"כל צרוע וכל זב" (במדבר ה, ב) נולד הצירוף האידיומטי "כל זב ומצורע" (רב-מילים). למרבה הנוחיות מתועד גם שלב הביניים, שאמנם שימר את הצורה **צרוע** אבל השמיט את **כל** השנייה והפך את סדר המילים המקראי (כפי שהוא בספר שמואל), על פי הכלל "כל הקצר קודם": "לא יכוף את גבו לפני כל זב וצרוע" (א"ל לוינסקי, בעגלה ובעגלת חורף). צירופים אחרים שנלווה אליהם גוון פזיורטיבי הושאלו אף הם בימינו לאותו תפקיד, כלומר תלונה על ירידה ופיחות ערכים: "כל זב חוטס", "כל משתין בקיר", "כל חירש שוטה וקטן", "כל פוצה פה ומצפצף" (ר' במרשתת).³⁶ הפוטנציאל הפזיורטיבי ומילית ההכללה הם מרכיבי החובה של התבנית.

נאלם דום

מנדלי ומאפו נאמנים למקרא וכותבים בעקיבות "נאלם דומיה" (כבתהלים לט, ג), אבל בן דורם סמולנסקין כבר נוקט את הצירוף החדש "נאלם דם" (שלוש פעמים ב"קבורת חמור" משנת 1873). צירוף זה נוצר בהתערבות צירוף מקראי אחר: "האֶנֶק דם" (יחזקאל כד, יז). בצירוף מיחזקאל נתפרשה צורת **דם** כצורת מקור (לפי מאנדלקרן היא צורת ציווי) בתפקיד אדוורביאלי, ולפיכך אינה מנועה מלעמוד ליד פועל בכל זמן ובכל גוף, כגון "נאנקה דום" ו"נאנקו דום" (מאפו, אהבת ציון). שימוש זה עשה את **דום** ואת **דומייה** לבני חילוף. אין לתמוה אפוא שנמצא גם מי שברא בריאה חדשה (והפוכה): "נאנק דומיה" (מרכז תורני מהרי"ל אשלג במרשתת). צירוף זה סוטה מן הצירוף החדש ומן הצירוף המקראי גם יחד, והוא משלים את המשבצת הריקה האחרונה במערכת החילופים.

מתחנן על נפשו

מקורו של הצירוף בשני כתובים דומים במגילת אסתר: "ויהמן עמד **לבקש על נפשו** מאסתר המלכה" (ז, ז), "לבוא אל המלך **להתחנן לו ולבקש** מלפניו על עמה" (ד, ח). לקשר הנסיבתי ביניהם (קריאת המגילה בבית הכנסת) ולהקבלה במבנה ובעניין מצטרף גם הרכיב הלקסיקלי המשותף **לבקש**. אין פלא אפוא ששני הלשונויות נקשרו בלשון הדורות: "**ומתחנן על נפשו** ואומר: אוי, רבונך, חוס ורחם עליי" (מנדלי, מסעות בנימין השלישי); "**מתחננים על נפשם** במבטי רחמים כיתומים עזובים" (ש' בר-ציון, נפש רצוצה); "פתחה את פיה **כמתחננת על נפשה**" (ברנר, שכול וכשלוך). עגנון מביא עדות בילקוט "ימים נוראים" לשלב ביניים שבו באים שני הפעלים כאחד: "וקמים בחצות לילה **להתחנן ולבקש על נפשם**", ומשמר עוד שלב ביניים ביצירה משל עצמו: "בא לפניו יהודי **לבקש ולהתחנן על**

36. וגם מילים יחידות: "כל דרדק", "כל אפס" וכיוצא בהם.

נפשו (עיר ומלואה).³⁷ לימים נמחק היסוד המשותף **לבקש** בשל היותו עודף (הוא מאופיין פחות מן **להתחנן**).

אמת מידה

הצירוף "קנה המדה" שמן המקרא (יחזקאל מ, ה) משמש את ביאליק ורבניצקי בספר האגדה כדי לפרש את הצירוף "אמת הבנין" שבסיפור התלמודי הידוע על שמאי ועל הנכרי שבא ללמוד את התורה כולה על רגל אחת (שבת לא ע"א). גם בסיפורו "מאחורי הגדר" הסמיך ביאליק את שני הצירופים בבחינת אחד מקרא ואחד תרגום: "וקנה המידה, אמת הבנין, בידו". שני צירופים אלה הולידו יחדיו את הצירוף החדש "אמת המידה", המתועד כבר בחיבוריהם של קלוזנר, יהודה שטיינברג ואליעזר בן-יהודה – אולי מתוך צורך להביע משמעות מושאלת, מופשטת ומוסרית, כגון "להחליף אמת-המידה של חנוונות במחרשת האיכר" (בן-יהודה, החלום ושברו). הצירוף החדש "אמת מידה" התנקה אפוא מן הרכיבים המוחשיים (הקונקרטיים) של מולידיו, **קנה** ו**בניין**, והותיר מהם את הרכיבים המופשטים הנרדפים לעניין שיעור ומדידה: **אמה** ו**מידה**. הצירוף הוותיק "קנה מידה" לא נדחה כידוע מפני החדש, והוא משמש לצדו.

עובר בטל

"עובר וּבְטַל (מן העולם)" מקורו במשנה, ושם הוא בא בצורת העבר: "בן מאה כאילו מת ועבר ובטל מן העולם" (אבות ה, כא). זהו צמד פעלים נרדפים רציפים ומחוברים, העומדים גם כל אחד לעצמו: "ובטלים מן העולם" (שמות רבה, כ, ג) ו"עוברים מן העולם" (שם, לא, טו), והוא נוהג בכל פרדיגמת הזמנים. לשינוי בתחביר קדם שינוי בשימוש, והצירוף הפועלי המחובר הפך לצירוף תוארי כביידיש,³⁸ דוגמת "זקן עובר ובטל זה" (ש' בן-ציון, הדורך) או "ה'עובר-ובטל' הלז" (ברנר, שמה). אחריו בא השינוי בתחביר, כלשונו של ברנר: "נדח ועובר בטל" (ברנר, ציונים), והוא בא בלשונו גם כצירוף מוקף: "עובר-בטל" (שכול וכשלו). מעתה, לאחר שימוט וי"ו החיבור, **בטל** כבר אינו שווה במעמדו התחבירי ל**עובר**, ואילו **עובר** משמש גרעין הצירוף ולא עוד רכיב ראשון ברצף של שווים. מה גרם לשינוי ומהו תפקידו החדש של **בטל**? קרוב לוודאי השפיע כאן הצירוף "הולך בטל". צירוף זה מורכב מפועל ומתואר (המתאר את הפעולה ואת

37. שינוי סדר הפעלים אצל עגנון, "לבקש ולהתחנן על נפשו", מסמן כנראה את המפגש שבין הרצון לשמר את הנוסח הקדום יותר, שעדיין ניכרים בו שני הפסוקים, לבין השפעת הצירוף החדש. ביצירה מוקדמת (עובדיה בעל מוס, 1920) הביא עגנון את הצירוף בצורתו המאוחרת: "הנמיק [על כפות המנעול: המיך] את קולו כאדם שמתחנן על נפשו".

38. "עוֹבֵר-בטל" ביידיש הוא גם שם וגם תואר פרדיקטיבי.

הפועל גם יחד), ויש לו שתי פרדיגמות: באחת **בטל** נוטה על פי מין ומספר (הולך בטל, הולכים בטלים וכו'), ובאחת הצורה הקבועה **בטל** היא אדורביאלית (הולכים בטל וכו'), והיא מכונה "תיאור מצב".³⁹ ולא כך "עובר בטל", שהוא צירוף אידיומטי שאינו ניתן לפירוק לרכיבים בעלי תפקידים תחביריים וסמנטיים שקופים או לניתוח של יחסי מבנה חד-משמעיים (**בטל** אינה מתארת את **עובר** כפי שהיא מתארת את **הולך**).

מלשון ללשון: הנוסח הנבחר והנסחים הנזנחים

בסוג הבין-טקסטואלי יש אפוא שני נסחים לכל צירוף: הנוסח הסמכותי, הכתוב, מזה, והנוסח הנוהג בזמן נתון – בין בכתב בין בעל פה – מזה. לדידנו היום "אין מילים בפי", "מעט מזעיר", "צידי נפשות", "מילים כדרבנות" ו"מאחזי עיניים" הם הנוסח הקביל והקובע, ואם ייקרו לעינינו הקוראים "אין מילה בלשוני", "מעט מזעיר",⁴⁰ "מצודדי נפשות", "דברים כדרבנות" ו"אוחזי עיניים" אנחנו עשויים לתהות על קבילותם ולראות בהם סטייה משגרת הלשון או הזרה מכוונת. אבל מבחינה היסטורית ההפך הוא הנכון. "אין מילה בלשוני" הוא הנוסח שנקבע בתהלים (קלט, ד), ו"אין מילים בפי" (למשל ברנר, מכאן ומכאן) הוא החידוש הסוטה מן "הנוסח" הקבוע. כיוצא בו "מצודדי נפשות" (נוסח תקופת ההשכלה), שהוא נטיית הבינוני על פי "לצודד נפשות" המקראי (יחזקאל יג, יח),⁴¹ "דברים כדרבנות" על פי "דברי חכמים כדרבנות" (קהלת יב, יא) ו"אוחזי עיניים", שהוא נוסח ספרות התנאים (למשל תוספתא שבת ז, יד).⁴² ואילו "צידי נפשות", "מילים כדרבנות" ו"מאחזי עיניים" הם בגדר סטייה שיש עמה חידוש. הצירוף האחרון משמר דווקא את צורת **מאחז**, שאינה רגילה בשימוש החופשי בימינו, ודוחה את צורת **אוחז** השגורה בו.

לא כזה גורלו של הסוג השני של הצירופים, הסוג הבין-לשוני. לסוג זה אין מקור עברי קנוני, ולפיכך הנוסח הנוהג בלשונו – בין שהוא בשימוש אקטיבי (דיבור, כתיבה) בין שהוא בשימוש פסיבי (האזנה, קריאה) – הוא הנוסח התופס והיחיד בתודעתנו הקיבוצית. את כל שאר גרסאותיו אנחנו מזהים כשינויים וסטיות ממנו.

39. בלשונו של עגנון, למשל, משמשות שתי הפרדיגמות וגם מבנה הסמיכות "הולכי בטל".

40. ר' גם אלמגור, עמ' 177.

41. "מצודד נפש", "מצודד לב", "מצודד עין" או סתם "מצודד" יוחדו מאוחר יותר לחן וקסם אישי (בלשון הכתיבה בעיקר).

42. בתלמוד: "אחית עיניים", שם פעולה של בניין קל, והוא רגיל גם בלשונו.

דמו קופא

התגובה הפיזית לפחד, בדמות הדם החדל לזרום בעורקים, מקבלת ביטויים לשוניים שונים, אבל הפעלים בשורש קפ"א, כגון "וקפא דמו וסמר שערו" (שמי, כפר נפש) או "הקפיא בי את הדם" (המאירי, השגעון הגדול), נוחים לאוזנינו יותר מן הפעלים בשורש קר"ש, כגון "דמי נקרש וגופי משתתק" (ביאליק, ספיח) או "המחשבה בלבד [...] היה בה כדי להקריש את הדם" (ביאליק, החצוצרה נתבישה), או לחלופין בשורש עמ"ד: "הרגשתי [...] כי מקור דמי עמד, רוחי כלה, דופקי לא ידפוק" (י"ל גורדון, אני ישן ולבי ער). דומה שקרישת הדם נוטה היום להיות מונח רפואי, ותפוסה לעניין אחר.

צחוק פרוע

הצירוף "צחוק פרוע" שכיח בספרות העברית מכבר, כגון "הד צחוק-פרוע או הלצה צינית" (גנסיין, צללי החיים); "האונטראופיציר פרץ בצחוק פרוע – ואחר כך צעק: – הד-יו-טים!" (המאירי, השגעון הגדול). אך בלשונם של כמה מן הסופרים העברים מתרוצצות גם נוסחאות אחרות: "ובת חליל צחקה פתאם בצחוק פראי" (סמילנסקי, בני ערב); "מעין צחוק-פרא של אומללים נואשים" (יהודה שטיינברג, גבולי); "סלחו חברים על צחוק פראים זה" (עגנון, תמול שלשום). חילופי מבנה אלה יידונו להלן.

הצירופים האלה, וגם אלה המובאים להלן, רובם ככולם תרגומים לניבים מן היידיש ומלשונות אירופה אחרות – בעיקר גרמנית ורוסית – שהטביעו חותמן על העברית לאחר שהחברה היהודית נפתחה להשפעת התרבות הכללית, מושגיה ורעיונותיה. פעמים רבות תיווכה היידיש בין לשונות אלה לבין העברית.

הקורא בספרות "חבט לו ברעות על כתפו" (הזז, בישוב של יער) או "סופקת בכף ידה לכל אחד ממכריה על כתפו, לאמר: 'אחים נהיה!' " (ברדיצ'בסקי, השנים) ירגיש סטיית מה מן הנוסח שהוא רגיל לו "טופח על שכמו/השכם".⁴³ כך גם "נמלטו משן העת" (שמשון בלוך, שבילי עולם) לעומת "להציל משני הזמן" (מנדלי, עין משפט). חריגה מצורתם של צירופים (ואין הכוונה לסטייה לשם חידוד לשון או לשם העשרת המשמעות) עשויה לגרום לקורא או לשומע הילידי לא רק אי נוחות אלא גם תחושה של שיבוש ועילגות. נוהגי הדיבור שלו עצמו נחשבים בעיניו לקנה המידה הנורמטיבי, והחריגה מהם נתפסת כדיבורו של זר מקרוב בא. לדוגמה: "מסלול הברזל" (ידיעה בכתב העת "המגיד"), "חלוקת

43. ההגדרה במילון הסלנג, ערך "ציפחה": "טפיחה על השכם". ודוגמה: "נתנו לו, ציפחות ידידותיות על הגב". טפיחה על השכם משמשת גם בדרך ההשאלה, לאמור 'עידוד'. מיליקובסקי (כתב – שכם) טוען שחילופי שכם וכתב בדיבור העברי מקורם בדרך הלימוד בחדר; שם תורגמו שניהם כאחד במילה היידיית **אקסל**.

הדעות" (גינצבורג, קרית ספר; אחד העם, על פרשת דרכים), "מודעה מראש" (שם), "רע מוכרח" (שם), "מסחר העבדים" (קלוזנר, ההיסטוריה), "מפלגת הבינוניים" (אשר בן ישראל, התורה והחיים) ו"הופעות הטבע" (יעקב קופלביץ [ישורון קשת], על מאספי "התקופה") נתפסים כסטייה ממקביליהם השגורים היום: "מסילת ברזל", "חילוקי דעות", "הודעה מראש", "רע הכרחי",⁴⁴ "סחר עבדים", "מעמד הביניים" ו"תופעות טבע". רובם אינם קבילים גם בשל השינויים שחלו במשמעויות רכיביהם בשימוש החופשי: מסלול, מודעה, חלוקה, מפלגה והופעה תפוסים היום לשימושים אחרים.

ברשימת צירופים קצרה זו מתקיימת שותפות השורש בין **מסלול למסילה**, בין **חלוקה לחילוק** וכו'. הוא הדין בצירוף "ערבת בכות" (יזהר, ימי צקלג) ומקבילתו "ערבה בוכיה", מה שקורין פליירייזם (פרישמן, חדר מתוקן), הרגילה גם בלשונו. אבל צירופים אחרים מקיימים קרבת משמעות בלבד: בצירוף "ערבות אבלות" (עגנון, מטתו של שלמה יעקב) המילה **אבלות** נרדפת ל**בוכיות**; "האוקיינוס החרישי" (ידיעה בכתב העת "המגיד") הוא "האוקיינוס השקט"; "העונה הרתחת" (ביאליק, איגרות) היא "העונה הבוערת"; "המטפס על הכתלים" (ביאליק, דברים שבעל-פה) הוא "המטפס על הקירות" (מילון הסלנג; רב-מילים); ו"מנוחה מעושה" (גנסי, צללי החיים) ו"מנוחה מדומה" (מנדלי, האבות והבנים) הן "שלווה מעושה" שלנו. בדיעבד נראים יחסי הנרדפות מושכלים יותר ואקראיים פחות מן הקשרים האטימולוגיים.

הבררות המנצחות משמשות בצד הבררות המנוצחות עד להכרעה: בשנת הראשונה של כתב העת "הפועל הצעיר" (1908) סופר אחד כותב "מלחמת המפלגות" (בן ישראל, התורה והחיים) ואילו חברו כותב "מלחמת המעמדות" (יוסף אהרונוביץ, מלחמת המעמדות ומלחמת הקיום); "מצודת עכברים" (עגנון, פת שלמה)⁴⁵ וגם "פח עכברים" (מנדלי, ספר תולדות הטבע) הם "מלכודת העכברים" (שם); "דמי דירה" (לילינבלום, חטאות נעורים) הם "שכר דירה" (מנדלי, בישיבה של מטה ועוד), וכן להפך, "שכר שלא יחרץ" (מנדלי, בימים ההם) הוא "דמי לא יחרץ" (הזו, בישוב של יער; י"ל פרץ, ציורי מסע) כרגיל בימינו. צירוף זה הוא בבואה לצירוף היידי "לא-יחרץ-געלט", והמירכאות העוטרות את הצירוף "לא יחרץ" (שמות יא, ז) אצל שלושת הסופרים כאחד מבדילות את "לשון-קודש", שהיא רכיב אינטגרלי ביידיש, מן "העברית" המגולמת במילים **דמי ושכר**, הבאות לתרגם את הרכיב הגרמאני **געלט**.

44. "תנאי הכרחי" נמצא כבר במאמר מוקדם של מנדלי (מה אנו, 1875), ואילו במאמרו של אחד העם: "תנאי מוכרח" (על פרשת דרכים).

45. פעמים רבות עגנון משמר (או יוצר) בבואות בעלות אופי ארכאי, וטעמיו ידועים.

בצירופים "שחוק הפרים" (בלוך, שבילי עולם) ו"אניית היבשה" (שם) נבדלים שני הרכיבים מרכיבי הצירופים הנרדפים: "מלחמת שוורים" ו"ספינת המדבר" (כינוי לגמל). הוא הדין ב"שחוק הגניזה" של מנדלי: "מתעלמים ומתראים ומשחקים שחוק הגניזה כילדים" (מנדלי, זכרונות), המקדים בזמן את "משחק המחבואים": "באריחים החלולים וברווחים שביניהם [...] לטאות משחקות משחקי-מחבואים" (אברהם רגלסון, גינת חיה).

מונחי המדע וצירופי הספרות: חד-משמעות ורב-משמעות

שפע של מונחים פזורים בתרגומים לספרי מדע גרמניים למן סוף המאה השמונה-עשרה. תרגומים אלה תרמו לאוצר הלשון מאות בבואות של מונחים במקצועות שונים. לדוגמה: "תנודת העמים (Voelker wanderung)", "תנודת הגוים" ו"תהלוכת העמים (Voelker wanderung)" (גינצבורג, תולדות בני האדם) – ובימינו: "נדידת העמים";⁴⁶ "נתיב החלב" (לינדא, ראשית למודים; וכן הוא אצל גנסיין וברנר) ו"נתיב החלבי (מילך שטראסע)" (מ"מ יובל [יאוועל], לימודי הטבע) – ובימינו: "שביל החלב"; "עצם המפתח" (מנדלי, ספר תולדות הטבע) ו"עצם) הבר"ח" (בנימין שרשבסקי ו"מ פינס, משנת עולם קטן); "שיטת העצבים (נערווענסיסטעם)" (משה סטודנצקי, רופא הילדים) ו"מערכת העצבים (נערווענסיסטעם)" (מנדלי, ספר תולדות הטבע); "הרגלים הקדומות והאחרונות" (מנדלי, שם), "...הקדומניות והאחרניות" (ביאליק, מאחורי הגדר; ספיח), ו"...הקדמיות והאחריות" (שמי, נקמת אבות; בין חולות). כמו כן: "אגודות אומנותיות" ו"נעדר עבודה" (ברצבי)⁴⁷ הם "איגודים מקצועיים" ו"חסר עבודה" בפינו; "תעודת מולדת" (אורנן, בערכו) היא "תעודת לידה", ו"שטר כניסה" או "פתקת כניסה" (שם, בערכם) הם "כרטיס הכניסה" שלנו; ולבסוף: "תעודת בישול" (לילינבלום)⁴⁸ היא "תעודת הברגות" שלנו.

לשון כתובה במערכת דיגלוטית שמשמשת בה לשון דיבור אחרת – וכזאת הייתה העברית עד לפני כמאה שנים – מתאפיינת בחוסר סטנדרט ובחוסר גיבוש של אידיומטיקה ופרזאולוגיה. נרדפים למחצה בימינו – כגון מסלול ומסילה, מודעה והודעה, מסחר וסחר – עשויים לשמש כנרדפים מלאים זה בצד זה לפי טעמו של הכותב, כפי שהודגם למעלה. בתשקופת (פרספקטיבה) היסטורית הצירוף "מסלול הברזל" אינו עדיף מ"מסילת הברזל" (לעיל), והצירוף "בתי ספר

46. הגלוסות כאן ולהלן, באותיות לטיניות או בתעתיק עברי, הן מן המקור.

47. אשל, עמ' 285, 287.

48. מירקין, להשלמת הנמצא במילונים, עמ' 135.

תיכונים" אינו עדיף מ"בתי ספר בינוניים" ומ"בתי ספר אמצעיים" (לעיל), אלא בזכות ניצחונם על הצירופים המתחרים – אם משום שמכותו הלשונית של סופר זה, אם משום תפוצת כתביו של סופר זה – כלומר משום שהשתגרו ונהפכו לצירופים כבולים.

לא הרי מונחי מדע וראליה כהרי צירופים בלשון הספרות היפה.⁴⁹ ספרות המדע חותרת לדיוק ולצמצום ומונחיה נתבעים לחד-משמעיות ולשקיפות, ואילו העמימות והרב-משמעות הן תכונות מובנות בלשון האמנותית.⁵⁰ חוסר הגיבוש בצורתו של המונח המדעי הוא אפוא ליקוי, ואילו בצורתו של הצירוף הספרותי הוא מהות. זה שואף להתמסד ולהשתקע, וזה שואף להשתחרר ולהתרענן, בין בדרך של סטייה חלקית בין בדרך של צירוף חופשי. ההבדל בין צירוף כבול לצירופים חופשיים, אפילו הם מציירים אותו ציור עצמו, אינו נותן לציור להיטשטש בתוך נוסחה קפואה אחת.

מחייד מתחת לשפם

הצירוף הצירוי הכבול "חייד מתחת לשפם" במשמע 'הבליע חיוד' מוכר בידידיש בנוסח "שמיכלען אין די וואַנצעס" – 'חייד בשפמו', וברוסית *ухмыльнуся в* *усы* – 'חייד אל שפמו'. הסיפורת העברית סיפקה לצירופים הזרים תרגומים מגוונים, שהשתעשעו ביחסים הלא-קבועים שבין השפם לחיוד: "ומתוך שפמו מבהיק שחוק נעים" (מנדלי, ספר הקבצנים); "חח... גחתי בשפמי, נו מה? אשה" (גנסין, צללי החיים); "שפמו הכבד [...] הצטחק צחוק עוקץ" (ראובני, בראשית המבוכה); "והלך, בבת צחוק בשפמו" (המאירי, השגעון הגדול). ברומן אחד בלבד – "בישוב של יער" מאת חיים הזז – מתועדות שש גרסאות לתמונת השפם המחייך, למן התרגום המילולי ועד לעיבוד החופשי: "וגיחך לו בשפמו", "ובת צחוק ניאותה מתפשרת מתוך שפמו", "ובת צחוק של הנאה נטמנה בשפמו", "בת צחוק סמויה ורופפת כשל תינוק מתרגשת על שפמו", "בסימת שחוק נגעה בשפמו", "וליעוג שחוקו שמזעזע במקצת שפמו".

מקמט את מצחו

בשימושי הצירוף "קימט את מצחו" מצטלבים כמה מקורות. מקור אחד הוא פנימי – הארמית של הזהר: "מצחיה קמיט ברוגזיה" – 'מצחו קמוט ברוגזי' (שמות עא ע"א), ומקור אחר חיצוני ומידי – בלשונות הלעז. משמעו של צירוף זה נע למן ריכוז ורצינות ועד כעס וביקורת, וכך הוא גם בלשונות ההשפעה. סטוטשקאוו, למשל, מביא את הצירוף "קנייטשן דעם שטערן" ב"אוצר" שלו

49. ר' גם אזר, מינוח מקצועי, עמ' 139–141.

50. מדובר בהבדלים יחסיים כמובן (בלשון הספרות היפה, למשל, באים גם מונחי מדע וראליה), וההבחנה החותכת נעשית כאן לשם פישוט.

בתוך סעיף הנושא את הכותרת "געדאנק, אידעע", היינו 'מחשבה, רעיון', ואילו בלקסיקון של רוריך (ערך Stirn) מתפרש הצירוף Seine Stirn runzeln über etwas במילים Verdruss ausdrücken, כלומר 'להביע מורת רוח'. ביטויי לשתי המשמעויות אפשר למצוא גם במובאות מן הספרות: "מקמט את מצחו, מסיט את הפנסנה [=מצבטיים] ושוֹקֵד" (הזז, בישוב של יער), לעומת "מקמט את מצחו [...] ומבטי זעמו ישלח באלכסון" (ש' בן-ציון, נפש רצוצה).

בחיפוש אחר דרכים לדייק ולצייר תמונת מציאות חיה וחד-פעמית, שאינה נתונה בתוך תמונת לשון כבולה, אולי אף שחוקה, מעצבים הסופרים תמונות לשון חלופיות: "מקמץ גבות עיניו" (מנדלי, בישובה של מטה); "מקמט את מצחו ומצמצם את גבותיו" (ש' בן-ציון, נפש רצוצה; בגרסה מאוחרת: "גביניו"); "קמט מצחו ובין גבותיו יתעמק קמט אחד" (ש' בן-ציון, על קצה גבול הילדות); "יובקמטו את גבותיו מתוך תרעומת קלה הוסיף [...] " (שמי, נקמת האבות); "וצימצם את גבותיו כזה שמתקשה בדבר" (עגנון, אורח נטה ללון); "הקדיר דודיק את גביני עיניו" (הזז, בישוב של יער); "גבות עיניו מושקות, פניו זעומות" (שם); "יתפס כובד ראש בעצמו [...] השיק גבות עיניו"⁵¹ (שם).

בדרכים שונות רעננו אפוא הסופרים את "קימוט המצח" בעזרת הגבות והגבינים, קימוצם, צמצומם, הקדרתם והשקתם זה לזה. אבל עירוב הגבות והגבינים התנגש בציור אחר: הבעת התימהון, שבה הקמטים נפרשים לרוחב המצח ותנועת הגבות היא הגבהה ולא קימוץ כלפי מרכז הפנים: "הגביה הקסיר קמטי מצחו כלפי הירמולקה שעל ראשו" (הזז, בישוב של יער); "גביני עיניו סולקו למעלה כלפי הכובע" (שם); "גבותיו האדומות קמו גם נצבו" (עגנון, עובדיה בעל מוס), ובמהדורה מאוחרת: "נזדקפו" (על כפות המנעול); "מרים גביניו מעל עיניו" (ש' בן-ציון, הסער מתחולל); "הגביה גביניו בתמיהה" (יזהר, ימי צקלג).

ההתנגשות הולידה עמימות בין שתי התנועות וזיווג של שתי ההבעות, כגון "קמט את גביניו המכסות את אשמורתיו והסתכל בתמהון וקפידה" (שמי, נקמת האבות); "הזקן קמט את מצחו הרחב וירם את שתי גבות עיניו" (בוקי בן-גלי, קבורת נשמות); "הוא הרים גבותיו המכווצות" (ברנר, שכול וכשלו). אם נקדיש לכך הרהור נוסף נמצא שגם "הרים גבה" הנוהג בפינו היום (שאיילה מן האנגלית) יש בו "יתמהון וקפידה" גם יחד.

51. מקץ עשרים וארבע שנים, כשכתב הזז גרסה חדשה לכמה מפרקי הרומן הזה, שינה טעמו והשווה את הכתוב עם הצירוף הכבול: "קימט את מצחו".

נרדפים עדיפים: רובד הלשון וטעם התקופה

מקור כפול יכול שיהיה לצירוף כולו ויכול שיהיה לרכיב מרכיביו.

אוחז בחבל בשני קצותיו

כזאת וכזאת קרה לצירוף בעל שני הנסחים "תופס את החבל בשני קצותיו" (רב-מילים)⁵² ו"אוחז במקל בשני קצותיו" (שם). כבר במדרש מתועדות מקבילות הנבדלות בבררת הפועל: "**תופס** את החבל בשני ראשים" הוא הנוסח של מדרש תנחומא (ואתחנן, ו), ואילו "**לאחוז** את החבל בשני ראשין" – של דברים רבה (ז, יא). העברית החדשה וספרותה נחלקות אף הן בין שני הפעלים (ובמרשתת גם **מחזיק**)⁵³, וכן הן נחלקות במרכיבים נוספים – ביחסות: "**בחבלי**" ו"**את החבל**",⁵⁴ ובשמות: **ראשים וקצוות**. כבר בשנת 1835 כתב גינצבורג באגרונ "קרית ספר": "אין דין ומשפט בארץ אשר יתיר לבעל עסקים לאחוז את החבל בשני קצותיו". **קצוות** מניין? אפשר משום **שקצה** שומרת על שוויון עם חברתה (ההפך מן הקצה אף הוא קצה), ואילו **ראש** איבדה בימינו את המשמעות הכללית והניטרלית 'קצה' והתייחדה לקצה העליון בלבד. אבל לא מן הנמנע שבתקופת ההשכלה גם לשון המקרא המועדפת השפיעה, כגון "שני קצות החשן", "שתי קצות שתי העבֹת" (שמות כח, כה; לט, יח), "שני קצות הכפרת" (שם כה, יח; לו, ז).⁵⁵ בנדויד (עמ' 115–116) מביא רשימת חילופים שיטתיים בין צירופי לשון המקרא בעלי הרכיב **קצה** לבין מקבילות מספרות חז"ל בעלות הרכיב **ראש**. בימינו נחלקת, כאמור, הלשון גם בין **החבל והמקל**, אולי בהתערבות הצירוף המוכר בכמה לשונות "ל(כל) מקל שני קצוות". ואף זה מתועד במאגר: "הלא ידוע לך, כי למקל שני קצוות..." (ראובני, בראשית המבוכה).⁵⁶

על קצות האצבעות

עדיפות **קצוות מראשים** ניכרת גם בצירוף "הולך) על קצות האצבעות". בסיפורו היידי "מסעות בנימין השלישי" כתב מנדלי: "אִיִּנְמָאָל שפּעט בִּין דער נאַכט [...]. איז בנימין **אויף די שפיץ פֿינגער** צוגעגאַנגען", ותרגמו: "ויהי בחצי הלילה [...]. התגב בנימין בלאט, מהלך על ראשי אצבעות רגליו". ביאליק אף הוא כתב: "נגש

52. "רגע של עברית" הוקדש לצירוף זה בשנת 2003, ובו הציעה נורית אלרואי הסבר לצירוף החבל באופן השאיבה בשני דלים הקשורים בשני קצותיו. החבל סובב על גלגל (או גלגלת) והדליים מעלים אחד אחד בתורו מימי הבאר.

53. ר' אלקושי, עמ' 155. אותו רעיון מגולם בצירורים אחרים בתרבויות ובלשונות אחרות; ר' פון דורינגספלד, ג, עמ' 112.

54. לשאלת שתי דרכי השלמת הפועל היוצא – הישירה והעקיפה (באמצעות ב') – ר' הלוי, פעלים טרנזיטיביים.

55. רש"י מפרש את "קצות הכפרת" שבשמות כה, יח: "ראשי הכפרת".

56. במרשתת למקל גם שני **צדדים**, ואלה נמשכו כנראה מן **המטבע** ("שני צדדים למטבע").

בחשאי, **על ראשי אצבעותיו** (מאחורי הגדר), וזוהי דרך ספרות חז"ל: "ראשי אצבעות ידים ורגלים" (נגעים ו, ז). בספרות נוהג גם הצירוף "על בהונות רגליו": "אז היא נכנסת אל חדרה **על בהונות רגליה**" (גנסין [מתרגם], סיגביון אובסטפלדר, הצלב); "וילך **על בהונות רגליו** אל הארון אשר בו הסמים [תרופות]" (קלמן שולמן [מתרגם], אזין סי, מסתרי פריז); "הכול הולכים **על בהונות רגליהם**, עוסקים סביב מיטתו מתוך דרך-ארץ" (יהודה שטיינברג, זקן חולה). הסיפה בדוגמה האחרונה כבר רומזת למשמעות המטפורית: 'בזהירות', 'שלא להרגיז', 'שלא לפגוע בכבוד', ובימינו נלווה קורטוב של גינוי לבעל הרגישות המופרזת. היום מקובלת הצורה "על קצות האצבעות" (רב-מילים; מילון הסלנג), וגם "על קצה האצבעות" (במרשתת).

מוביל אותו באף

כמקרה ראשים וקצוות כן קרה **לחוטם** שמספרות חז"ל ולאף שמן המקרא. רגיל בפינו הצירוף "מושך אותו באף", או "מוליד אותו באף" (או "מוביל אותו באף", כמובא במילון הסלנג), ואילו מנדלי כתב בשנת 1862: "ותולכיהו בחטמו" (למדו היטב), ובהערת שוליים ביאר: "זי פֿירט אים בײַ דער נאָז". אותה בחירה עשו ביאליק ורבניצקי כשתרגמו את "נאָזפֿאַטשיילע" (שלום עליכם, מאָטל פייסי דעם חזניס) במילים "מטפחת-החוטם" (מוטל בן החזן, 1910).⁵⁷ בתרגומו המאוחר לאותו רומן כתב ברקוביץ "מטפחת-אף" (מוטיל בן פייסי החזן), וכן הוא בלשונם של ברנר, ברדיצ'בסקי ועגנון,⁵⁸ לעומת ש' בן-ציון שהחזיק בצירוף "מטפחת-החוטם" (מעבר לחיים).

כבר היו דברים מעולם⁵⁹

העדפה הפוכה נגלית היום בזוג הצירופים "לא היו דברים מעולם" ו"כבר היו דברים מעולם". הראשון שכח בספרות חז"ל וידוע גם בצורתו **להד"ם**, והשני הוא יליד המאה העשרים, וראשיתו כתשובה לראשון בבחינת "אתה אומר: לא היו דברים מעולם, ואני אומר: היו דברים מעולם". זוג צירופים זה הוא שארית ממערכת דיאלקטית היסטורית ששותפים בה ארבעה צירופים. וזה סיפורה: מאות בשנים הסתדרו אבותינו גם בלי החידוש "כבר היו הדברים מעולם". לא היה בו צורך כי בצד ביטוי ההכחשה שמספרות חז"ל "לא היו דברים מעולם" עמד לרשותם היפוכו בדמות הצירוף המקראי "כבר היה לעלמים" (קהלת א, י). צמד זה קיים את הסימטריה המבוקשת: "לא היו (---) מעולם" לשלילת הקיום,

57. תודה לפרופ' ראובן מירקין, שהביא לידיעתי דוגמה זו.
58. בסיפורי עגנון בא צירוף זה בדרך כלל בנטיית הקניין: "מטפחת אפיו", "מטפחת אפיי". הנוסח "מטפחת-אף" (גבעת החול, 1920) הוא שינוי מן הכתוב בגרסתו הראשונה של הסיפור (תשרי 1909); שם כתב "ממחטה", מחידושי בן-יהודה.
59. הנושא נדון באריכות ובלוויית דוגמאות במאמרי "להד"ם ואחיו".

"היה (---) לעולמים" לאישור הקיום (וממנו ובו – לשלילת החידוש). את הסימטרייה הפרו סופרי ההשכלה, שהפנו את **להד"ם** לשימוש בספרות המדע והפובליציסטיקה, ואילו בספרות היפה נטו להמירו בצירוף שלילי חדש, "לא היה לעולמים", שהפיקו מן הצירוף המקראי החיובי. מדיבורנו היום הסתלקו הן הצירוף המקראי (לחיוב) הן עיבודו המשכילי (לשלילה), אבל הסימטרייה שבה ועמדה על מכונה בעזרת הצירוף החדש "כבר היו דברים מעולם", צאצאו החיובי של ביטוי ההכחשה הקלאסי. זכר לפסוק מקהלת נשאר במילית הזמן **כבר**.

הבדלי גרסאות בלשונות זרות וגלגוליהן בעברית

ראינו כיצד הריבוד העֶפֶן של הלשון העברית מספק נרדפים לתרגומי צירופים זרים. אבל לפעמים גם בלשונות ההשפעה הזרות יש נרדפים, ורישומם ניכר בתרגומיהם העבריים. דוגמאות:

לא נוגע בזבוב

ברומן היידי "דאָס ווינטשפֿינגערל" כתב מנדלי: "נישט אָנגערירט קיינמאָל אַפֿילו אַ פֿליג אויף דער וואַנט", ותרגומו העברי בידי מנדלי עצמו: "ולא **פגע** אפילו בזבוב רוחש לפניו על הכותל" (בעמק הבכא). גם הזז וברקוביץ הלכו בעקבותיו: "אין **פוגע** בזבוב על גבי הכותל" (הזז, בישוב של יער); "מעולם לא טעמה טעם דם ולא **פגעה** אפילו בזבוב על גבי הקיר" (ברקוביץ [מתרגם], שלום עליכם, ירק לשבועות). ואילו אצל אחרים משמש הפועל הפריפרסטי **נוגע לרעה**. התוספת **לרעה** משלימה מבחוץ את רכיב המשמעות החסר בפועל **נוגע** והמובלע בפועל **פגע**. לדוגמה: "יהודים של משי, רכי־הלבב ופחדנים נוראים: יפחדו מפני קול עלה נדף ולא **יגעו לרעה** גם בזבוב על הקיר" (לוינסקי, מחשבות ומעשים); "מכירה היא גם במעלותיהם של החתן ואביו, כי 'לא **יגעו לרעה** אף בזבוב על הקיר'" (ברנר, בנשף). אצל עגנון מערכת הפוכה ושיקולים אחרים: השורש פג"ע בא בלשונו האמנותית כאשר הוא נדרש לצירוף הקלאסי "פגיעה רעה": "אין פגיעתו רעה אפילו בזבוב" (על כפות המנועול), ואילו במכתב שכתב לאשתו עומד הפועל **נוגע לבדו**: "איני נוגע אפילו בזבוב" (אסתרליין יקירתי), וגם הלוקטיב (קיר, כותל) אינו נזכר שם. במכתבים אישיים הלשון משוחררת יותר ומעובדת פחות, כידוע. גם מילוני העברית הישראלית נחלקים בשאלת הפועל, ואילו המילים "על גבי הקיר/הכותל" נעלמו מן הצירוף כליל: "לא מסוגל **לפגוע** בזבוב" (מילון הסלנג; ושם מובא מקור רוסי); "לא מסוגל **לגעת** בזבוב" (רב־מילים); "לא **יגע** בזבוב" (גורי, אלפיים מטבעות לשון, עמ' 212).⁶⁰ הזבוב מחזק את שלילת הפועל, בין

60. במרשתת עדיפות גדולה לנוסח "לא פוגע בזבוב".

משום קוטנו וחוסר חשיבותו בין משום שההטרדה שהוא מטריד מצדיקה למעשה פגיעה בו. אבל בכמה מן העדויות ננקטים אמצעים תחביריים ולקסיקליים נוספים לחיזוק השלילה ולהרחבת הטווח שלה: המיליות **אפילו**, **אף**, **גם** הנסמכות ל**זבוב** מזה, והפועל **נגע** בעל התוכן הניטרלי, בבחינת 'לא זו בלבד שאינו פוגע בזבוב, אפילו לגעת בו אינו נוגע', מזה.

והנה גם בידיש מתועד עוד נוסח ובו פועל אחר: "ער **טשעפעט** ניט קיין פֿליג אויף דער וואַנט" (בערנשטיין, עמ' 211). הפועל **טשעפען**, שמקורו בפרולנית (בערנשטיין, שם), אף הוא כמו הפועל **אַנרירן** מכיל את שני רכיבי המשמעות נגיעה ופגיעה, אבל נראה שהוא נוטה יותר מרעהו לכיוון הפגיעה.

מושך בכתפיו

הנוסח "מושך בכתפיו/בכתפיים" שנקבע בלשונו להבעת אי ידיעה, ביטול או סירוב היה רק אחת מן הבררות שנהגו בעבר, וכולן בבואות לצירופים זרים. גרמנית: mit den Schultern/Achseln zucken, die Schultern hochziehen; רוסית: пожать плечами. היידיש שאלה משתי השפות ואף הוסיפה עליהן, והנחילה את מגוון צירופיה לעברית. "צינן (צוקן) מיט די אַקסלען" מקביל לפועל העברי **משך**: "משך ירקוני בכתפיו, אבל האיר פנים ליצחק, כאדם האומר לא עליך משכתי בכתפי" (עגנון, תמול שלשום); "מושכת בכתפותיה, פונה עורף ויוצאת" (ברנר [מתרגם], גרהרט האופטמן, מיכאל קרמר); "ואגב צחוק קל ואגב משיכה בכתפים שט מהם והלאה" (גנסין [מתרגם], א"פ צ'יכוב, בִּצָה). הצירופים היידיים "קוועטשן מיט די אַקסלען" ו"האַבן געקנייטשט מיט די פלייצעס" (כלשון שלום עליכם, דער פֿאַרפישוֹפֿטער שניידער) רישומם ניכר הן בפועל **לחץ**: "לחצו בכתפיהם, חקרו ודרשו" (ברקוביץ [מתרגם], שלום עליכם, מעשה שאין לו סוף), הן בפועל **דחק**: "אנטון הטה בראשו, דחק בכתפו למעלה וצוח" (הזז, בישוב של יער), ומאוחר יותר גם בפועל **כיווץ** (הדומה ל**קוועטשן** בצלילו): "ירפי כיווץ בכתפיו חות־דעת שאבדה בחושך" (יזהר, ימי צקלג). "הייבן די פלייצעס (די אַקסלען)" תורגם "**הזקיף** את כתפיו הרחבות ופקה" (ראובני, בראשית המבוכה); "**וזקפה** בכתפיה למעלן עד שנשקע צוארה ביניהן" (הזז, בישוב של יער). ואילו "פֿירן מיט די אַקסלען" תורגם בפעלים **הניע**, **נענע** ו**נד**: "הקורא העברי בלתי היודע אשכנזית, האם לא יניע בכתפיו למראה [...] (קלוזנר, שפת עבר); "עוקם חוטמו ומנענע בכתפיו" (מנדלי, ספר הקבצנים); "וינודו בכתפיהם" (שמי, נקמת האבות). היחסים בין העברית ללשונות הלעז אינם רק סימטריים כבדוגמאות שלעיל. לדוגמה:

עובר כחוט השני

במאמרו "חוט מנחה" כתב סדן: "וביותר ביקשו [=הסופרים בני הדורות האחרונים] מקבילה לחוט־אריאדנה, ויש שכינו אותו כלשון־המקרא, חוט־השני,

וכן א. ב. גוטלבר הכותב [בשנת 1880]: 'ויהי לי הספר הזה כתקות חוט השני (דער פאדען דער אריאדנע), לבלתי התעות כשיכור בלכתי בשימון הקבלה ולמצוא הדרך במבוכת עקלקלותיו'. אבל אחרים, הוא כותב, לא נקטו "חוט השני, ולא תקות-השני ולא פקעת" (כגרסת המדרש לסיפור הלבירינת, בראשית רבה יב, א), ולא "קו-שני, תקות-שני המוליכנו לסיפור-הקדומים העברי, לשני המרגלים ובית רחב והירידה בחלון אשר בחומת יריחו" (יהושע ב, פס' יח, כא), אלא "חוט-מנחה, כדרך שארי לשונות". משמע, בחרו צירוף "המוליכנו לאגדת-הקדומים היונית, ללבירינת ותיזיאוס ההורג את מינוטאורוס וחוט אריאדנה בידיו" (אבני שפה, עמ' 356-358; ההדגשות במקור). סדן מונה את המקבילות בכמה לשונות (גרמנית, אנגלית, צרפתית, פולנית "וכדומה"), ומן העברית הוא מביא מדברי אליעזר שטיינמן וזלמן שזר.

"חוט מנחה" אינו נפוץ כל כך היום, ודומה שנדחק מפני "קו מנחה" (ר' במרשתת). זה טשטש את הזיקה לסיפור המיתולוגי, והרחיב את חלותו: לא עוד הנחיה במבוך לשם מוצא ומפלט בלבד, אלא הנחיה ותכנית לפעולה בכלל.

אבל דווקא הצירוף הקלאסי "חוט השני" נולד לחיים חדשים. הוא סיפח לו פועל ואיבד את משמעות ההנחיה. מעתה משמעותו שזירה (במרשתת יש כמה עשרות דוגמאות ל"שזור כחוט השני" באותו שימוש ממש). וכך כתב ברנר: "מלחמה זו, שבתאורה יש שרטוטים שאינם מתרקמים במלים וקטעי-עובדות, שלא נתנו להכתב, **עוברת כחוט השני** בכל ימי-חייו" (בחורף); וזלמן אפשטיין: "המושגים 'קודש' ו'חול' כשני גורמים נפרדים של חיי האדם **עוברים כחוט השני** את כל השטח התרבותי של האנושיות, בכל התקופות ובכל העמים והלשונות" (הרהורים בימי חגיגה).⁶¹ משמעותו האידיומטית של "חוט השני" נשאלה מן האידיום הגרמני *roter Faden* ('חוט אדום'), ולפי מילונם של האחים גרים ללשון הגרמנית מקורה בלשונו של גתה,⁶² אבל רק ברוסית הפועל הוא חלק אינטגרלי בצירוף, וכבול אליו: *проходить красной нитью*.⁶³ מן הרוסית שאבו אפוא ברנר ואפשטיין את הנוסח המלא, והוא מוסיף להלך גם בימינו. תמונת הקשר הסינכרוני (האופקי) עם לשונות ההשפעה מורכבת אפוא יותר כאשר מעורב בה גם ציר הזמן (האנכי).

61. ר' גם דברי רבניצקי בתשובתה של בצלאל (כחוט השני).

62. גרים, ערך *ROT*, ערך משנה *roter faden*. ר' גם שם, ערך *FADEN*. ר' גם תשובתה של בצלאל (כחוט השני). בתרגומו למקרא מתרגם מרטין לותר את הפסוקים מספר יהושע (ב, פס' יח, כא) במילים *dis/das rote Seil* ('חבל אדום'), את הפסוק משיר השירים (ד, ג): *eine rosinfarbe schnur* ('חוט בצבע הורוד'), ורק הפסוק מספר בראשית (לח, כח) מתורגם: *einen roten faden* ('חוט אדום').

63. מילון פרוזאולוגי רוסי (ФЦРЯ), ערך *проходить*.

שינויים במבני צירופי המילים

עד כאן נמנו שינויים בבררת המילים. שינויי מבנה אף הם נתונים לחילופי טעם ולהשפעות מבית ומחוץ. דוגמאות:

על כל צעד ושעל

"על כל צעד ושעל" הוא תרגומו של צירוף גרמני המוכר גם ביידיש הספרותית: "אויף שריט און טריט". **שריט וטריט** הן מילים נרדפות ונחרזות, ואילו בצירופים עבריים דומים (אבל לא אידיומטיים) מספרות חז"ל המילה נשנית ואינה מתחלפת: "רבי חנינה ורבי מנא חד אמר על כל **צעידה וצעידה** שור ומריא" (ירושלמי סנהדרין י, ב [כט ע"א]); "רב פפא בר שמואל אמר על כל **פסיעה ופסיעה** שור ומריא" (במדבר רבה ד, כ). העברית הקלאסית – שלא כלשונויות אירופה – מבכרת את ההישנות על פני החזרה המתחלפת, ולפיכך נמצאו סופרים עברים (פרישמן, ביאליק, הזו, עגנון ואחרים) שבחרו בצירוף המדרשי כדי לתרגם את הצירוף האידיומטי הזה, כגון "ופתאם יציצו מעיר יהודים קטנים [...] ואתה מוצא אותם על כל **פסיעה ופסיעה** בכל מקום" (מנדלי, ספר הקבצנים); "הן על כל **פסיעה ופסיעה** ירבץ החטא" (מ"ז פיארברג, לאן?). אחרים שמרו על עקרון ההישנות אבל שאלו חומרים לקסיקליים מן המקרא: "על כל **צעד וצעד** נראו עקבות עבודה וזיעת-אפים" (בוקי בר-גלי, יוגב אשר גורש מאחוזותו; וכן לילינבלום וברנר); "חסרים על כל **שעל ושעל** פרקים רבים" (ברדיצ'בסקי, מני קדם; בחדשות "המגיד": "**בכל שעל ושעל**"). ואילו הסופרים שאימצו את הנורמה האסתטית האירופית החליפו את הרכיב הנשנה ברכיב נרדף: "על כל **צעד ופסיעה**" (ח"ז סלונימסקי, אות זיכרון לאלכסנדר פון הומבולד); "תוספות התלמוד לא תפגשנה על כל **צעד ושעל**" (לילינבלום, חטאות נעורים); "בני נעורים מתלהבים על כל **צעד ושעל**" (ברנר, בבואתם של עולי ציון בספרותנו). והגדיל מאפו בתקבולת נרדפים: "חטאת רובצת על כל **צעד**, ועוון ופשע על כל **מדרך כף רגל**" (אהבת ציון). היום אפשר לשמוע גם את הצירופים "על כל צעד" לעצמו ו"על כל שעל" לעצמו.

שיחת נפש וכיוצא בה

היבט היסטורי יש גם לחילופים שבין מבנה סמיכות לבין מבנה שם עצם + שם תואר. במאמר "מה אנו" (1875), שניכרת בו השפעת הכתיבה העיונית האופיינית למן ימי הביניים, כתב מנדלי "הנאה מוחשית" ו"הפחד התמידי", ואילו בסיפוריו כתב "הנאת החושים" (אגדת האדמונים) ו"פחד תמידי" (בישיבה של מעלה).⁶⁴

64. וההפך: בתרגום המוקדם ל"פישקע דער קרומער" (נו"ן כפופה, 1901) תרגם ביאליק (בפיקוח מנדלי) את "לאַנדשדכן" ("שדכן אזורי") לצירוף הסמיכות "שדכן המדינה", ואילו בתרגום המאוחר (ספר הקבצנים, 1909) התרחק מנדלי מצורת הסמיכות של הצירוף היידי ותרגמו "שדכן מדיני".

מקבילות משני המבנים האלה שכיחות בתרגומי צירופים זרים בתקופות ההשכלה והתחייה, כגון "מלחמת תמיד" (אברהם לודיפול [מתרגם]. היפוליט קרנא, המהפכה הצרפתית) ו"מלחמה תמידית" (א"צ צווייפל, מינים ועוגב). היום נפוצה יותר צורה שלישית: "מלחמה מתמדת" (וזכור גם המונח "המהפכה המתמדת", הנקשר עם האידאולוגיה הטרוצקיסטית).

יש המייחסים את החילופים האלה להשפעת לשונות הסביבה הזרות:⁶⁵ השפעת הגרמנית על מבנה הסמיכות והשפעת הרוסית על מבנה שם התואר.⁶⁶ המדקדקים והפוסקים התאמצו ללמד שמבנה הסמיכות (ואף הסמיכות הפרודה) הולם יותר את רוח העברית, ובכמה מקרים גם השיגו הישגים נאים, שהרי "מהדורה יובלית" (ביאליק, איגרות), "עבודה נמלית" (ביאליק, הלכה ואגדה: "עבודת-רוח כבירה כזאת, נמלית וענקית"), "המפלגה הבינונית" (ישעיהו ברשדסקי, באין מטרה), "הבמה החובבנית" (ברנר, מכאן ומכאן) ו"שיחה נפשית" (יזהר, ימי צקלג) נדחו לטובת "מהדורת היובל", "עבודת נמלים", "מעמד הביניים", "במת חובבים" ו"שיחת נפש", כמנהג הימים האלה.⁶⁷

אין לשער ואין לתאר

הצירופים המעריכים⁶⁸ "אין לשער"⁶⁹ ו"אין לתאר" יכולים לעמוד בפני עצמם ויכולים לספח משלימים שמניים, כגון "אין לתאר במילים..." (מושא עקיף) או "אין לשער את גודל..." (מושא ישיר). סעיף זה יצמצם בטיפוס העצמאי חסר המשלימים הממלא תפקיד נשוא או לוואי, ויסקור את ההבדלים בין שימושי וטיפוסי בספרות היפה בראשית המאה העשרים לבין שימושי וטיפוסי בימינו. עגנון ידגים את הלוואי: "ואנחנו מתפרנסים בדוחק גדול ובצמצום **שאין לשער**" (הכנסת כלה, 1919); "כוחות **שאין לשער** בזבוז ש' בן-ציון במלחמת דברים" (מקצת משהו על שמחה בן ציון).

וברנר ידגים את הנשוא ואת סימני הפיסוק השונים המסמנים את האינטונציה של המשפט: "והי'הפסד' הוא, אמנם, **אין לשער**" (לבירור הענין); "והדחק בבית

65. על חילוף המבנה משם עצם ושם תואר אל צירוף סמיכות ר' אפשטיין, עמ' 118–119. הנושא נדון בטור "לשונונו לעם" בשנת 1940, וגונתה ההפרזה בו (כתב ד"ר ד. אולמן, חיפה); ר' שפה קמה, קטע 352.

66. למשל אבינר, עמ' 602–603. ואילו אפשטיין מייחס את מבנה שם התואר לרוסית ולגרמנית כאחד (עמ' 116–119). על היבטים בלשניים של תפוצת שני המבנים בלשון ימינו ר' טאובה, צירופים, ושם הפניות למחקרים קודמים.

67. השי' גם תרגומי איסאק בבל: "הבשר האנושי" (אברהם שלונסקי) כנגד "בשר אנושי" (נילי מירסקי).

68. ר' הלוי, שם הפועל, עמ' 73.

69. הצירוף מתועד כבר בפיוט, בעיקר להבעת גדולת האלוהים, ומשמש כלשונו ביידיש (ר' סטוטשקאן, עמ' 50).

אין לשער (שכול וכשלוך); "הרחמנות שהיא מעוררת באותה שעה, אין לשער" (בחורף); "האנטיסמיטיזם פה – אין לשער" (מעבר לגבולין). בשני הדגמים מוסב הצירוף אל שם.

בלשונו של הזו משמשים שני הדגמים, אבל בהכפלת הביטוי, כפי שהוא מצוי גם בידיש:⁷⁰ "וכל הנעשה והנשמע שם, אין לדבר ואין לספר" (בישוב של יער); "והאמן לי כי זוהי גולה ותשובה וחרטה מעומקא דלבא, אשר אין לספר ואין לשער" (שמואל פרנקפורטר).⁷¹

העברית של ימינו מחזיקה בשני הדגמים הוותיקים, והיא מוסיפה עליהם – בעיקר במשלב הנמוך – עוד שני דגמים המקבילים להם.⁷² הצירוף המעריך משמש מעתה יחידה עצמאית, נשוא או פסוקית משועבדת (במילית הזיקה ש-, המשתמעת עד כדי כך ש-), והם מוסבים אל משפט ולא רק אל שם. בשני הדגמים החדשים נוסף הכינוי זה.⁷³ הדוגמאות נדלו מן הדפים הראשונים של תוצאות החיפוש במרשתת, ובבחירה הובא בחשבון גם הגיוון בפסוק.

אין לתאר: "פשוט גועל נפש. אין לתאר"; "הסבל, הזוועה, אין לתאר"; "והיופי – אין לתאר".

שאין לתאר: "היי אני יפה שאין לתאר!"; "בעל-לב ומקצועיות שאין לתאר".

זה אין לתאר: "אלו אנחות רווחה הלכו פה... זה אין לתאר!"; "החום הזה, זה אין לתאר".

שזה אין לתאר: "גם אני מתגעגעת שזה אין לתאר!"; "כישרון שזה אין לתאר".

70. יידיש: "אין-לשער ואין-לספר" (ניבארסקי, כערך לעצמו); "ניט צו באַשרייבן, ניט צו דערציילן" (סטוטשקאוו, עמ' 609), "אין-לשער ואין-להגיד" (שם, עמ' 50). גם הצירוף המעריך "עד אין לתאר", בתבנית "עד אין קץ", "עד אין סוף" ("עד אין חקר", "עד אין מספר"; איוב ט, י) ובהעצמת שם הפועל, מקורו כנראה בלשון-קודש שביידיש. גם במרשתת אפשר למצוא לצד משפטים מסוג "די שמחה איז אין לשער" משפטים כמו "די שמחה ואו חוצפה, וכיוצא באלה" איז (געווען) עד אין לשער". במאגר המילון ההיסטורי הצירוף הזה מתועד אצל: שמי ועגנון: "חולשה ויאוש עד אין לתאר" (שמי, נקמת אבות); "וכשתקפה עליו מחלתו עד אין לשער" (עגנון, אחד מן החבורה שמת); "אכל האיש בשמחה עד אין לשער" (עגנון, סיפורי הבעש"ט). בצירוף זה מילת השלילה מחזיקה בכפל תפקידים בהתאם לחלוקת הצירוף ע'! פי רכיבים מידיים: מזה היא רכיב בתבנית "עד אין שם", ומזה היא רכיב בצירוף "אין לתאר/לשער".

71. אצל הזו גם "וכל ההוד וההדר הזה אשר אין באר וספר" (בישוב של יער).

72. הדגם "אין מה לתאר" הוא סוגיה אחרת, ולא יידון כאן.

73. ר' אזור, המשפט הממוקד, עמ' 91–92; הלוי, זה, עמ' 300. להיבט הפרגמטי ר' שם, עמ' 301–303.

במקביל באים אותם דגמים בחילוף מילת השלילה אין < לא. המילית **לא** מנמיכה את המשלב, ובד בבד מגבירה את מידת האידיומטיות של הצירוף: התבנית "לא + שם-פועל" במשמעות 'אי אפשר' אינה מוכרת בשימוש חופשי, והיא מוגבלת לצירופים המעריכים "לא להשוות" או "לא להאמין" הדומים לאלה שבדיון. ואילו **אין** במשמעות זו חלוצה רחבה יותר, והיא משמשת (בלשון רשמית ומנומסת) בצירופים חופשיים, כגון "אין להסיק מכך ש...", "אין להבין זאת אלא אם...", "אין לצפות ממנו...", וכשלילת התבנית "יש + שם פועל" במשמעות 'אפשר' ואף 'ראוי' (כגון "יש להסיק מכך ש..."). לא נאמר "לא להסיק מכך ש..." אלא אם נתכוון במישור להניא את הזולת מלהסיק.⁷⁴

לא לתאר: ⁷⁵ "היא אישה פשוט מהממת. לא לתאר"; "אלו שמות אחד-אחד, פשוט לא לתאר".

שלא לתאר: ⁷⁶ "את יפה ברמות שלא לתאר!"; "זה פשוט כייף שלא לתאר!".
זה לא לתאר: "את פשוט כל כך צודקת! זה לא לתאר"; "איך שהוא היה מלוכלך זה לא לתאר".

שזה לא לתאר: "יצא טעים שזה לא לתאר"; "כ"כ נהנינו שזה לא לתאר".⁷⁷

החילוף הלקסיקלי לשער < לתאר הוא משני לדיון במבנה, אבל בכל זאת יש לו זיקת מה אליו: הפועל **לתאר** מקיים את המערכת השלמה, על שמונת דגמיה, ואילו הפועל **לשער**, המתועד בעיקר באתרים חרדיים, מקיים מערכת חלקית הדומה דווקא למערכת של לשון הספרות בראשית המאה העשרים, שהוצגה לעיל.

74. ושמה ברקע הצירוף "לא לתאר" עומדת ההוראה: 'לא **ננסות** לתאר!'. גם ליד שם פועל בתפקיד הוראה **לא** אינה נחשבת תקנית. ר' למשל דברי ישי"י אדלר בהערה בטור "לשונו לעם" בשנת 1932: "המשפט: 'לא לעשן ולא לירוק' אינו מביע את הבקשה או את הפקודה הרצויות. משפט זה דומה בבנינו לכתוב בירמיה ד, יא: 'לא לזרות ולוא להבר', ואין צורך בהתעמקות יתירה כדי לראות, שצורת המשפט הזה אינה הולמת את הנידון שלפנינו. יש איפוא לתקן את הדבר ולנסח: אין לעשן ואין לירוק בקרון זה. (מערכת 'הארץ': ומדוע לא: לא תעשן ולא תירק:)" (שפה קמה, קטע 11).

75. ר' הלוי, שם הפועל, עמ' 73. הלוי אינה עוסקת ב"לא לתאר" אבל על "לא להאמין" היא כותבת שהוא "הצגת עמדת הדובר באמצעות ביטוי 'מעריך' (evaluative) עם שי"פ שאינו משלים נשוא מודלי", והוא "דגם נפרד בלשון (שבו שה"פ במעמד נשואי עצמאי)", ולא "מבנה חגיים אפס (דהיינו מביע 'קשה להאמין/אי אפשר להאמין') כשיטתו של רוזן. ור' גם שם, הערה 36.

76. ואין הוא דומה לדרך הוויתור "שלא לדבר (על)..."

77. ראוי לבדוק בדיבור ממש את ההטעמות, שמה יש הבדל בין שתי הקבוצות, ולא מן הנמנע שסוג ההברה עשוי להשפיע: **אין** היא בעלת הברה סגורה, ולא היא בעלת הברה פתוחה.

ואין תמה. על אף השפעת העברית הישראלית לשונם של הכותבים עברית באתרים חרדיים ישראליים שומרת על סטנדרטים של לשון כתובה, על רציפות עם הלשון הרבנית של הדורות הקודמים ועל קשר עם היידיש. מקורות אלה, כידוע, היו גם חלק ניכר ממטענם התרבותי של סופרים כמו ברנר, עגנון והזו. זאת ועוד, אף על פי שסופרי התקופה עדיין התקשו לחקות לשון שיחה (בין ביידיש בין בעברית בצעדיה הראשונים), הרי כבר הסירו מכתבתם כמה מן הנורמות המחמירות שהכתובה המליצה הכתובה, ונפתחו לדגמים מלשונות דיבור וממקורות כתובים שאינם מוחזקים מופתיים.

גורמים אחדים בכפיפה אחת

בבואה לצירוף זר המתועדת בשלל צורות היא כמין מפה או קטלוג של מנגנוני הפעולה: השפעת לשון זרה ודמיון פונטי, התערבות מקור קלאסי והעדפת מילה שכיחה, או לחלופין נדירה.

זורה חול בעיניים

בספרי הטבע (כגון "ספר תולדות הארץ" של יוסף שינהאק ו"ספר תולדות הטבע" של מנדל) מתוארים קופים ויונקים אחרים המשליכים – או זורקים – חול בעיני המאיימים לטרפם. אצל עגנון הצירוף משמש בדרך ההשאלה: "אותו בחור, שמשבש את הגמרות וזורק חול בעיני השומעים" (אורח נטה ללון). בכך רק מתחילה פרדיגמת הנרדפים: הסופר ל"א אריאלי (אורלוף) כתב בשנת 1920 על "פזור אבק בעיני עמי-ארצות", כדרך הרוסית. וברנר כתב באותה שנה: "אל תטילו [...] עפר בעינינו".⁷⁸

מן המילון ההיסטורי קיבלנו אפוא את השמות **חול**, **אבק** ו**עפר** ואת הפעלים **משליך**, **זורק**, **מפזר** ו**מטיל**; והיום נוהג הפועל **זורה** (רב-מילים).⁷⁹ פועל זה נגרר

78. שפעת נרדפים נגלית גם בעיון במקורות: השם **עפר** נקשר עם כמה פעלים עבריים וארמיים. הפועל הארמי **טלק** מתרגם את הפועל **משליך** בפסוק "ואשליך את עפרו" (דברים ט, כא), ואילו הפועל **רמא** בא בתרגומי המקרא לפסוקים "ושפכו את העפר" (ויקרא יד, מא), "וישליך את עפרה" (מלכים ב כג, ו) ו"יתן כעפר חרבו" (ישעיה מא, ב). הפסוק האחרון מתפרש בתלמוד גם בעזרת הפועל הארמי **שדי**: "שדינן עפרא והוה חרבי" (סנהדרין י ע"א, ור' גם תענית כא ע"א), ובמדרש אגור (שזמנו 800 לערך לספירה) – בעזרת הפועל העברי **זורק**: "שהיה זורק עפר ונעשה חרבות" (ט [עמ' 160]). עוד פעלים אפשר למצוא בפירוש רש"י ליחזקאל א, יד: "**בזק** לשון פיזור בזק בהו עפרא", ובשמות רבה יא, ה: "**מפזר** עפר".

79. גורי מתרגם את "שיטן זאמד אין די אויגן" – תחילה (תשנ"ז) "**לזרוק** (לזרות) חול בעיני הבריות" (אלף ניבים, עמ' 164), ואחר כך (2002) "**זרה** חול בעיני משהו" (אלפיים מטבעות לשון, עמ' 287).

כנראה מן הצירוף "זורה מלח על הפצעים", ובגרמנית אכן משמש אותו פועל בשני הניבים: **Salz in die Wunde streuen**, **Sand in die Augen streuen** (על פי הלקסיקון של רוריד). כבר בשנת 1835 מצאנו אצל גינצבורג: "גם בזה הכין הזמן מלא כפו מלח **לזרות** על פצעי לבבי" (קרית ספר), וכן אצל מנדלי בשנת 1868: "להגדיל שברי **ולזרות** מלח על פצעי" (האבות והבנים). אבל גם צירוף זה לא שמר על צורה קבועה, ובשנת 1897 כתב בן-יהודה במאמרו הידוע "שאלה לוהטה" (לימים "שאלה נכבדה"): "האמנם לא תראו כי תחת חפציתכם להיטיב את היהדות תדכאו נפשה? תחת הטיב גהה **תפזרו** מלח על פצעה?". גם אחרי שנתמסד הפועל **זרה** העדיף עגנון את הפועל **בזק**, וכתב: "אביו ואחיותיו **בוזקים** מלח על פצעיו" (סיפור פשוט), ושלונסקי – את הפועל **זרע**: "על הפצעים **לזרוע** מלח – חלילה לי" (עוף לי גוף לי). שני האחרונים נשענים על לשון המקורות. עגנון שאל מלשון הפשט של המשנה: "בוזקין מלח על גבי הכבש"⁸⁰ (עירובין י, יד), ואילו שלונסקי מן הפסוק "ויתץ את העיר ויזרעה מלח" (שופטים ט, מה) וממאמר חז"ל "כל הנושא אשה שאינה הוגנת לו כאילו חרשו לכל העולם כולו וזרעו מלח" (קידושין ע"א), המציירים תמונה של כובש הממליח את השדה, "כדי שלא תהא ראויה לשדות ולכרמים" (פירוש רלב"ג לפסוק).

והנה הגולש במרשתת יגלה מאות עדים ללשון **זרע** בשני צירופים אלה: "זורע חול בעיניים" ו"זורע מלח על הפצעים". נראה שעדויות אלה לא מן המקורות שאבו את השראתם, אלא מן הדמיון הפונוטי (עקב הבלעת ההגה הלועי בדיבור) השליט בחלק ניכר מן הפרדיגמה: זָרַע-זָרַע, זורים-זורעים, זרייה-זריעה, ומן הנטייה לדמות את המוכר פחות אל המוכר יותר על בסיס חפיפת מה במשמעות. תזוזות שכאלה עלולות לחול בשל זיהוי חלופי שמזהה השומע את ההומופון (כמו "מכל עלה נידף", לעיל) או בשל הגייה המבליעה את היסוד השונה (כמו "נרדף עד צואר", לעיל).⁸¹

בצירופים כבולים נשמרות לעתים קרובות מילים וצורות שאינן שכיחות בשימוש החופשי, כמו **זורה** כאן וכמו **שעל** (על כל צעד ושעל), **תיכון** (בית ספר תיכון, הים התיכון), **בוכייה** (ערבה בוכייה), **עת** (העת החדשה), **מאחז** (מאחז עיניים), **תנומה** (חוסף תנומה), **טופח** ו**שכם** (טופח על שכמו). בשימוש החופשי רגילות יותר נרדפותיהן של אלה: **זורק** ומפזר, **צעד**, **אמצעי**, **בוכה**, **תקופה**, **אוחז**, **שינה**, **מכה** ו**כתף**. חלק מן הצירופים, אם יומרו רכיביהם אלה באלה, יובנו בדרך

80. על פי אותו מקור חידשה האקדמיה את המונח "מבזקת מלח".

81. כמו כן לצד "זורע הרס/פחד" אפשר למצוא גם "זורה הרס/פחד". "רגע של עברית" בנושא **זרע זורה**. פרי עטה של רות אלמגור-רמון, הושמע ברדיו ביום 23 במרס 2008. ושם עוד מקבילות של שורשים אלה: הצירופים "זורע אור" ו"זורה אור" והפסוקים "ואזרעם בעמים" (זכריה י, ט) ו"ולזרות אותם בארצות" (יחזקאל כ, כג).

אחרת לגמרי: "בית ספר אמצעי" יובן כמקומו של הבניין שבו שוכן המוסד, ו"בית ספר בינוני" כמעיד על רמתו. "תקופה חדשה" יכולה להיות גם בחיי הפרט, ואילו "העת החדשה" היא תקופה מוגדרת בהיסטוריה הקולקטיבית. ה"מכה על כתף" חברו פתח בתגרה ולא דווקא הראה לו אותות ידידות, עידוד וקרבה. אבל המגמה ההפוכה, שבה הרכיבים הנבחרים הם דווקא חומרים מוכרים וזמינים, חזקה יותר, כגון "דופק את הראש בקיר" (כנגד מטיח, להלך), "קדחת בצלחת" (ולא בקלחת, לעיל), "מרים רגליים" (ולא נושא ולא פעמים, לעיל), וכן "זורע חול בעיניים" או "זורע מלח על הפצעים", המתחרים עם מקביליהם בעלי הפועל **זורה**, הנדיר בשימוש החופשי.

חידוש בלבוש שאול או כוחה של העברית

אינו דומה צירוף שיש לו שני מקורות, אחד מבית ואחד מחוץ (בין שהקשר ביניהם מקרי בין שהוא גנטי),⁸² לשאילה מבחוץ המחפשת לעצמה ביטוי עברי בדמות צירוף קלאסי שעניינו אחר. במקרה הראשון עומדים לפני הסופר שני נתונים אובייקטיביים: צירוף עברי קדום וצירוף זר, ועליו להכריע בין שאילה ישירה מטקסט עברי לבין שאילה עקיפה באמצעות תרגום מלשון אחרת. במקרה השני יש לפניו נתון אובייקטיבי אחד: הצירוף הזר, ועליו להכריע בין בבואה בכלים זמינים, שזיקתה למקור הזר בולטת לעין, לבין שאילת צירוף מן המקורות שיהלום את משמעותו, תפקידו והנגנתו של הצירוף הזר ובעת ובעונה אחת ישמור על "רוחה של העברית". "שאיין לך לשון חיה שאינה קולטת משל אחרים", כתב סדן, "אך חובה לאזנה, על דרך קליטה אורגנית העושה את החוץ פנים" (סדן, פולמוס, עמ' 113).

בתקופות ההשכלה והתחייה נשמרה הזיקה למקורות העבריים, אשר מחוסר שפת אם עברית היו המקור הזמין לאבני הבניין בספרות לסוגותיה. רוב הכותבים והקוראים עברית היו עילית למדנית או משכילה, וההיכרות ההדוקה שקיימו עם המקורות הבטיחה שליטה שבעל פה ביחידות טקסט גדולות ממילה, וממילא באוצרות הצירופים. כדי להעניק חזות אידיומטית לצירופים חדשים המתורגמים מלשונות זרות דלו הסופרים צירופים מזיכרון, והלבישו בהם ביד אמן את הצירופים המתורגמים, או שיבצו אותם בתוכם, תוך שינויים וסיגולים במשמעותם, בתפקידם, בדקדוקם ובמערכת הטעמותיהם.

82. השאלה ההפוכה, האם מקורם של צירופים יידיים רבים הוא עברי, אינה מעניינה של מאמר זה. בנושא זה ר' הוויכוח המאלף שבין פרסקי למהרשק ב"הדואר" בשנת 1940.

בימינו, כשהעברית מדוברת בפי כול, נזנח החיפוש אחר הבררה הקלאסית המתוכננת מפני התרגום הספונטני מכל הבא ליד, המעמיד מילה עברית תחת מילה זרה ("עושה שכל/היגיון" ודומיו). אבל ספרויות ההשכלה והתחייה הורישו לעברית החיה רבים מן הצירופים שנוצרו בתחומן, והן משמשות מקור קנוני נוסף על הקורפוסים הקדומים – גם מכוח עצמן ואיכויותיהן הקלאסיות וגם בתורת צינור הן ללשון המקורות הן לצירופים מן הלשוניות הזרות שחדלה השפעתן. דוגמאות:

אבן נגולה מעל לבו

"אבן נגולה מעל לבו" (למשל עגנון, שירה) הוא צירוף כבול שגור בדיבור העברי בימינו, והצירוף המקביל "אבן ירדה לו מהלב"⁸³ הוא במיעוט יחסי (עדיין?). מאחר שהראשון נתפס כיחידת משמעות הדוקה אחת, הדוברים אינם חשים בדרך כלל בגובה הסגנוני שלו, אף שיש בו רכיבים שאינם רגילים בלשונם בשימוש החופשי. גם הציור שהוא מצייר אינו שאול מחיי היום-יום העירוניים המודרניים (ואף לא מחיי חברה חקלאית מודרנית) אלא מאפוסים קדומים, כגון סיפור יעקב ורחל: "וַיִּגְלֹלוּ אֶת הָאֲבֶן מֵעַל פִּי הַבָּאָר" (בראשית כט, ג); "וַיִּגְלֹל אֶת הָאֲבֶן מֵעַל פִּי הַבָּאָר" (שם שם, ז).⁸⁴ צירוף כגון זה מוכר בכמה לשונות, וכבר מראשית חייו בעברית שאב את חומריו מסיפורי הבאר שבמקרא ונבדל בכך מן המקורות הלועזיים. דוגמאות מוקדמות: "נגולו האבנים מלבי" (גינצבורג, קרית ספר, 1835); "כמו גללת אבן מעל לבי" (מנדלי, האבות והבנים, 1868). עם זה גם עגנון וגם מנדלי נקטו את הפועל **נפל** כבגרמנית וברוסית: "נפל משא מלבי" (עגנון, עפר ארץ ישראל; תחילה, בשנת 1937, כתב "משאוי"); "כאילו אבן מעמסה נפלה מעל לבו" (מנדלי, בעמק הבכא), ובמקור: "ווי אַ שטיין איז אים פֿונעם האַרצן אַראָפּ" (דאָס ווינטשפֿינגערל). בידיש, כפי שמלמדת המובאה, הציור הוא חסר פועל מפורש, והתחילית **אַראָפּ** המלווה בפועל העזר **איז** ממלאת את מקומו.

בתקופת ההשכלה, ימי הסגנון השיבוצי בספרות, הרכיב המורחב **אבן מעמסה** (השאול מזכריה יב, ג) שימש בצירוף במקום **אבן** לבדה: "עתה הגיעה עת לגול מעל לבבי את אבן המעמסה" (מאפו, אהבת ציון); "ופתאום נגולה מעל לבי אבן המעמסה" (לילינבלום, חטאות נעורים); "כאילו אבן מעמסה נתגלגלה מעל לבו" (מנדלי, מסעות בנימין השלישי); "כמו הסירו אבן מעמסה מעל לבם" (סמולנסקין, קבורת חמור). בדוגמה האחרונה הבחירה בפועל **הסירו** היא כנראה בדרך

83. רב-מילים. במרשתת גם "אבן ירדה לי מהלב"; ואף **נפלה** פעמים ספורות.

84. אצל עגנון בא הציור גם כצירוף חופשי: "אבן שהיתה מכבידה על לבו נתגלגלה מאליה" (סיפור פשוט).

האסוציאציה לפסוק "הסרתי את לב האבן" (יחזקאל יא, ט), המכיל גם את שני השמות **אבן** ו**לב** שעל היחסים ביניהם עומד הצירוף שבדיון. אם כך הוא הדבר, סמולנסקי נהג חירות מופלגת וכישרון רב בעיבוד הפסוק, שהרי גם מצד היחסים התחביריים שבין הרכיבים המשותפים וגם מצד המשמעות הכוללת המרחק מן הפסוק הזה ועד הצירוף גדול ביותר.

עיניים מזרות אימה

צירוף של פיזור/זריית פחד מוכר בכמה לשונות,⁸⁵ וכן בעברית. אבל לצד "זורע פחד" (ולפעמים גם "זורה"; ר' לעיל) נוהג גם הצירוף "מזרה אימה". צירוף זה ותיק יותר, והוא רגיל בספרות העברית של המאות הקודמות בעיקר בלשונית הנושא **עיניים**. עיניים אלה מסגירות את מוצא הצירוף: הפסוק "מלך יושב על כסא דין, מזרה בעיניו כל רע" (משלי כ, ח),⁸⁶ וממנו מתבררת גם הבחירה בבניין פיעל. הפסוק נבדל מן הצירוף החדש הן במשמעותו החיובית של הראשון – 'מפיג ומסלק, מפריד ומפזר'⁸⁷ – הן במשלים המושאי **כל רע**. העדויות ממאגר הספרות החדשה מלמדות על קביעות גדולה למדי בשני רכיבי הצירוף הראשונים ועל חופש ניכר בבררת הרכיב השלישי, והמילה **אימה** – או בצורת הרבים **אימים** – אינה נפוצה יותר ממילים אחרות, נרדפות במידה זו או זו. לדוגמה, בלשון מאפו העיניים מזרות אימת מוות, פחד וחרדה (אהבת ציון), ובלשון מנדלי – חמה (בימים ההם), פחד וזעם, פחד ומשובה, וגם "שביבי קצף וזעם" (תולדות הטבע); בלשון שמי – זיקים (נקמת אבות), ובלשון אריאלי – ברקים (ישימון). בימינו דומה שהפועל **מזרה** מושך אתו בדרך כלל את המושא **אימה** או **אימים**, וביחד הם שומרים על תכונת הכבילות, ואילו העיניים מתחלפות במבט, בקול ובשמות מתחומים אחרים.

שנת ישרים

הצירוף "שנת ישרים" הוא בבואה לצירוף ידוע בלשונות רבות,⁸⁸ וראשית הופעתו בעברית לפני כמאה שנה: "והוא עיף ויגע וישן שנת ישרים" (פרישמן, בשער המלך); "במי האשם? מי מעכב בזה שישנו שניהם שנת ישרים?" (ברנר, חלל). אבל בטרם השתגר בלשונו הילכו בספרות גם צירופים מתחרים. מנדלי כתב "נתנמנמתי **תנומת צדיקים**" (סוסתל); פרץ: "ויישן **שנת תמימים**, שנת עובד" (הקוראת); ושאל טשרניחובסקי: "**תרדמת שאננים**" (מובא במילונו של כנעני,

85. למשל Angst und schrecken verbreiten (דודן, ערך Angst).

86. בתרגום לותר (1545): Zustrewet alles arge mit seinen augen (במהדורת 1891: zerstreuet alles Arge mit seinen Augen).

87. ה' גם "מזרה רשעים מלך חכם" (משלי כ, כו).

88. ר' פישלר, משובש או מחודש, עמ' 300 ועמ' 305 הערה 15 (התפרסם גם במדור "רגעי אורחים" בתוך אלמגור, עמ' 283).

ערך "תרדמה"). "שנת ישרים" נקבע בלשונו אולי משום זיקתו לצירופי המקרא הרבים הבנויים באותה תבנית, כגון "מות ישרים", "תומת ישרים", "צדקת ישרים", וגם משום זיכרון שמות ספרים רבים, רובם אף הם צירופי מקרא, כגון "מסילת ישרים", "בסוד ישרים", "ברכת ישרים". כל אלה הקלו על התמסדותו של הצירוף "שנת ישרים" בלשונו וסייעו לדחיקת רגלי האחרים ממנה. היום אפשר למצוא במרשתת גם את הצורה "תנומת ישרים" – בשני תנאים חלופיים: או בשרשור של הצירוף "לתפוס תנומה" (וריאציה של "לחטוף תנומה"), כלומר "לתפוס תנומת ישרים", או בתוך מבנה פרונומסטי מסוג המושא הפנימי, כלומר "נמו תנומת ישרים".

שדה קרב

"שדה קטל" הוא צירוף טעון מאוד בהווייתנו היום, אך לא כך היה בראשיתו. במאה התשע-עשרה היה "שדה קטל" (בלשון מאפו, שולמן, סמולנסקין, מנדלי ועוד) רק אחד בשורה של צירופי סמיכות **ששדה** היא גרעינים, רובם בעלי זיקה חזקה למקרא: "שדה המערכה" (גינצבורג, לילנבלום, מנדלי ועוד) רומז לפסוק "ויכו במערכה בשדה" (שמואל א ד, ב); "שדה המלחמה" (גינצבורג, לילנבלום, מנדלי, אחד העם ועוד) מסייע בכמה פסוקים, כגון "ויצא העם השדה לקראת ישראל ותהי המלחמה ביער אפרים" (שמואל ב יח, ו); "שדה מלחמת" (סטודנצקי, מיכ"ל) שאל את הצורה מן "יום מלחמת" (שמואל א יג, כב); "שדה לָחֵם" (בלוך) – מ"לָחֵם שְׁעָרִים" (שופטים ה, ח; פירוש רש"י: "אז הוזקו למלחמה בשעריהם"); ו"שדה הרגה" (מנדלי) מן "גיא ההרגה" (ירמיה ז, לב). כל הפסוקים האלה גויסו לשמש בבואות לצירוף מהלך בלשונות אירופה שגרענו אף הוא **שדה** (למשל גרמנית: Kampf, Schlacht). בלשונות אלה **שדה** לבדה כבר נושאת משמעות נוספת על משמעותה הבסיסית: 'מקום קרב', וגם בלטינית משמשת Campus בשתי ההוראות.⁸⁹ "שדה (ה)קרב" המאוחר (ברדיצ'בסקי, ברנר, המאירי) דחה כמעט את כל חבריו. "שדה המערכה" התמסד בעיקר בשימושים מטפוריים בחיי היום-יום, ואילו "שדה (ה)קטל" זז ממקומו הקודם וקיבל את המשמעות המועצמת הנודעת לו היום. במקביל משמש היום גם הצירוף "שדה הרג", בעיקר בלשון התקשורת. במילים **קטל** ו**הרג** מובלט מחיר הדמים, והלחימה משנית לו.

קרבה והתרחקות: כוחו של הדיבור העברי

רבים מן הצירופים שלידתם בספרויות ההשכלה והתחייה ושורשיהם הלקסיקליים במקורות, עברו תהליכי שינוי במפגש עם הדיבור העברי ו"ניתרגמו" שלב אחר

שלב בנוסח עברי חדש. גם קרבה מלכתחילה בין ציורי המוצא העברי והמוצא הזר, שעשויה הייתה לסייע דווקא ליציבותו הלשונית של הציור העברי, לא מנעה את ההתרחקות ההדרגתית מצורת המקור העברי לעבר חיים עצמאיים המשתחררים משורשי העבר.

חוטף תנומה

כשכתב הזו "חטפתי שינה" (בישוב של יער), דלה את מילותיו מן התלמוד – "ולא תהא שינה חוטפתו" (יומא יט ע"ב) – אבל ארגן אותן על פי היידיש, שכן בציורו "כאָפֿן אַ דרעמל" האדם הוא הפועל והשינה מקבלת הפעולה. והיפוכו בביאליק, שקיים את המבנה התחבירי של התלמוד אבל המיר את **השינה בתנומה**, וכתב: "כמי שחטפתה תנומה" (ספיה). בדרך זו הבדיל את הנמנום, השינה הקלה, הקצרה, **דרימל**, מן השינה העמוקה. בטור "לשונונו לעם" ב"הארץ" משנת 1933 מתועדת רשימת החלטות של ועד הלשון וחידושויו, ובתוכה גם המילה **מנומנם**, שהתפרשה "נוטה לישון" (שפה קמה, קטעים 20, 172). ואפשר שידו של ביאליק בדבר, שהרי עמד אז בראש ועד הלשון בתל-אביב. הציור הנוהג בלשון ימינו צעד עוד צעד, והוא מאחד את הסטייה התחבירית מדרך התלמוד (כהזו, בעקבות היידיש) עם הסטייה הלקסיקלית ממנה (כביאליק), ומטביע את הציור בצורה "חטף תנומה" (אבן-שושן; רב-מילים). היום נפוץ עוד יותר "**תופס** תנומה" (ר' במרשתת), וזאת בשל תזוזות בשימוש הפועל **חטף** מזה והפועל **תפס** מזה.⁹⁰ **חטף** נוטה היום לאבד את אופיו האגנטי והאקטיבי, וכן את יסוד הכוונה המניע אותו, בשעה שהוא חובר אל מצבים שאינם בשליטת הגוף הפועל, כגון "חטף וירוס", "חטף גועל נפשי", "חטף שבץ", "חטף כדור", "חטף צעקות", "חטף על הראש" (בפרצוף), "חטף ביקורת" (שהוא הנוסח העממי של "ספג ביקורת") ועוד. מצד אחר בפועל **תפס** התחזק יסוד היזמה והאחריות, והוא נפוץ בציורים מטפוריים ואידיומטיים, כגון "תפס תאוצה", "תפס כיוון", "תפס כותרות", "תפס ראש", "תפס תחת", "תפס שמש", "תפס צבע" ועוד.⁹¹ מלבד חילופי הפועל נגלית גם שחיקה בשם, ולפי המרשתת הוחלפה **תנומה** בכמה מקרים ב**נמנום**. "תופס נמנום" הוא אפוא יליד דור שלישי שקרוב לוודאי שאינו מזהה מכוח עצמו את הקשר הגנטי עם סבו היידי ועם זקנתו העברית.

גם הציור המטפורי "יִגְמָא ארץ" (איוב לט, כד) העמיד בניס ובני בניס. בשורה הנודעת "עיני תגמע מרחקים" (עמנואל לין, שיר השומר, כפי שהוא כתוב ב"אלף זמר ועוד זמר" ומצוטט במקומות רבים) השתנו מן הפסוק שלושה יסודות: שורש הפועל, בניין הפועל והשם. החילוף ארץ < מרחקים כבר מתועד

90. להבחנה בין **תפס** לבין **חטף** ולפירוט תפקידיהם ר' הלוי, בין התחביר ללקסיקון,

עמ' 178.

91. ואולי זו הרחבה של שימושי **תפס** הנדונים אצל סדן, אבני שפה, עמ' 60–62.

אצל ביאליק: "גמא מרחקים על מרחקים" (אגדת שלושה וארבעה, נוסח שני, 1930). גם לצירופים "בולע מרחקים", "בולע את המרחק", הנשמעים (או נקראים) לפעמים בימינו (בעיקר בטורי הספורט), יש עד מוקדם למדי: "אני רכבתי – כרוח דהרתי. הסוסה כאילו הבינה ובלעה את המרחק" (יהודה בורלא, באין כוכב, 1920). עד נוסף – משל עגנון – חוזר ורומז לפסוק: "הבליע בכפות רגליו את כל הארץ לארכה ולרחבה" (תמול שלשום), אגב רמיזה גם לעבר בראשית יג, יז, ההופכת את **ארץ** לישראל. החילופים הנשענים על דמיון פונוטי (גמא/גמע) ועל דמיון צורני (גומע/בולע) אינם מיוחדים בספרות רק להקשר הזה, ובימינו הם סגנוניים בעיקרם. הם אינם פוגעים במשמעות הכוללת של הצירוף, ואף לא במשמעות הנפרדת של הרכיב הפועל.

מוסיף שמן למדורה

כאמור, יש מן הצירופים שעד היום עוד לא התגבשה צורתם. יש אומרים "מוסיף שמן למדורה" – על דרך הרוסית, ויש אומרים "שופך שמן למדורה" – על פי היידיש והגרמנית, ויש כותבים "יוצק שמן למדורה", כמסורת ספרות ההשכלה. אבל באשר לשמן ולמדורה (רש"י לישעיה ל, לג: "מערכת עצים על האש קרויה מדורה") – אין היום חילוק. לא כך היה בתקופת ההשכלה. בשנת 1835 כתב גינצבורג: "הוסיף לצקת שמן על **אש** חמת העם", ושולמן סלסל את לשונו בתרגומו ל"מסתרי פריז" של אזין סי: "הדברים האלה הוסיפו עוד **אש זופת** על **שלהבת** חרון רודאלף", וכן גיוונו אחרים. וכיצד ניצחה **המדורה**? רובנו היינו משיבים היום: תניעות הנוער גרמו, אבל לאמתו של דבר השפיע הפסוק "אוי עיר הדמים גם אני **אגדיל המדורה**" (יחזקאל כד, ט). ואכן הצירוף "מגדיל (את) המדורה" נפוץ באותו שימוש מטפורי ממש – ליבוי סכסוך ומרי – תחילה בספרות הרבנית ואחר כך גם בספרות המשכלית: "ובזאת הגדילה עוד מדורת הקנאה בלבנו" (סמולנסקי, קבורת חמור); "ויחרפני ויקללני ויגדילו המדורה" (לילינבלום, חטאות נעורים); "ובמרמת ערומים הגדילו המדורה ומשכו אחריהם לבות עם הארץ" (סוקולוב, שנאת עולם לעם עולם).

הפסוק כשלעצמו סיפק בדרך כלל את צורכי הסופרים, אבל כשרצו להעצים את התיאור הוסיפו על הצירוף המקראי חומרי בעירה ופועל מתאים, שבשלב זה עוד לא דחק החוצה את הפועל **הגדיל** המוסב אל המדורה, והרי לפנינו שתי גרסאות מתחרות הדרות בשכנות טובה: "הם הוסיפו עצים להגדיל מדורת השנאה לישראל" (סוקולוב, שנאת עולם לעם עולם); "והיא תחת תת לו חנינה הוסיפה שמן לאש להגדיל מדורת לבנו" (סמולנסקי, התועה בדרכי החיים). צירופים דומים משמשים כפשוטם ומעשירים את המצאי: "ונפחו באש להגדיל המדורה" (מנדלי, ספר תולדות הטבע); "ותמט עליו גחלים, להגדיל המדורה" (מנדלי, האבות והבנים); "המפוח נושב ואייזיק מרבה פחמים להגדיל המדורה"

(מנדלי, בימים ההם); "הוסיפו על המדורה אחת ושתיים ושלוש" (עגנון, חוטב העצים); "'הברזל הצטנן', הודיע הנפח כלפי העוזרים, 'השיבוהו, הוסיפו המדורה'" (יהודה שטיינברג, כל-כך – לא-כך).

הזיקה אל הפסוק כבר נמחקה מן התודעה כליל, שהרי המדורה בתרבות הישראלית נקשרת בהווי ובבילוי (מדורת השבט, מדורת ל"ג בעומר) ומסמלת חיי טבע וכפר, ואינה נושאת עוד אסוציאציה של בערה מכלה ומחריבה. אבל הצירוף בשלמותו מחזיק במשמעות כבראשונה.

מחליף צבעים

שלושה צירופים נרדפים על פי פשטם – שניים מן התלמוד ואחד מן העת החדשה – מילאו בתקופת ההשכלה מערכת בעלת שלושה תפקידים נבדלים זה מזה, מהם מושאלים מהם מילוליים. הצירוף היחיד ששרד בעברית של ימינו הוא זה המשמש עד היום גם בדרך הפשט: "מחליף צבעים".

צירוף זה רגיל אפוא היום גם בשימוש החופשי (עט מחליף צבעים, אבן מחליפה צבעים, סוכרייה מחליפה צבעים, תאורה מחליפה צבעים וכו') וגם בשימוש האידיומטי להבעת פחד, כעס, מבוכה או בושה (ולפעמים גם כתסמין למחלה). האופציה של השאילה מן המקורות הקלאסיים נזנחה היום על שני צירופיה: "כיון שנצטרך אדם לבריות – **פניו משתנות ככרום** [...] מאי ככרום? [...] עוף אחד יש בכרכי הים וכרום שמו, וכיון שחמה זורחת **מתהפך לכמה גוונין**" (ברכות ו' ע"ב). הצירוף הראשון מטפורי והוא מביע בושה ומבוכה, ואילו השני הוא תיאור תופעת טבע המשמשת דימוי לראשון.

את ההבחנה הזאת אימצו סופרי העת החדשה וייחדו את הצירוף "מתהפך לכמה גוונין" להבעת המשמעות המילולית (בעיקר ש"י אברמוביץ, לימים מנדלי מוכר ספרים, בתיאורי בעלי החיים ב"ספר תולדות הטבע", 1862–1872), ואילו הגילוי הפיזי למבוכה ולבושה הובע בצירוף "נשתנו פניו ככרום", כגון "תצלנה אזניו ופניו משתנות ככרום" (ביאליק, אריה "בעל-גוף", 1899). מנדלי אף מעצים את התיאור במיזוג שני הצירופים: "מלקטים תחת שולחנם של אחרים ופנינו משתנים לכמה וכמה גוונין ככרום" (בישיבה של מטה).

במילים "ופניה משתנים ככרום, מכסיפין ומאדימים" (בעמק הבכא, 1898) תרגם מנדלי את "רויט ווערנדיק ווי פֿייער" (מענדעלי, דאָס ווינטשפֿינגערל) – מילולית: 'נהיית אדומה כאש'. ואילו "פניה מתכרכמים, מלבינים ומאדימים" (ברקוביץ [מתרגם], שלום עליכם, מוטיל בן פייסי החזן) חוא תרגום למילים "זי ווערד אַלערליץ פֿאַרבן" (שלום עליכם, מאָטל פייסי דעם חזניס) – מילולית: 'היא נהיית צבעים שונים', כלומר 'מחליפה צבעים'.

הצירוף העברי "החליף צבעים" הצטרף בספרות אל שני הצירופים הקלאסיים ותרם לה עוד משמעות על גבי הצורה החדשה. גם צירוף זה (כמו הכרום

שבתלמוד) ראשית השימוש בו במסגרת תיאור ראליה, תופעת טבע: הכמליון (=הזיקית) ה"מחליף צבע עורו" (מנדלי, ספר תולדות הטבע). התכונה הפיזית הזאת שימשה דימוי לתכונה מופשטת כבר בעת העתיקה, ויש הזיקית היה לשם נרדף להפכפך, מתחזה וצבוע, או כלשון מנדלי: "ביותר התפלאו מימי קדם ועד הנה על חליפות שלל צבעיו. לפנים האמינו, כי יוכל להתהפך לכמה גוונים וללבוש כרצונו צבע כל דבר הנמצא אצלו, להציל בזה את נפשו מעיני אויביו, ולכן פנו בשמו את כל איש הפכפך, כי הפכפך דרכו ועם הנפים חלקו" (שם). ואצל ביאליק אין הוא דימוי אלא מטפורה ממש: "והחליף את צבעו שבעה מונים: למבריה מכס, לסטודנט בישן, לתיר, לסוחר, לפיטן, למנגן" (איש הסיפון). לימים מצאה משמעות זו דרכי ביטוי אחרות בעברית, ואילו הצירוף "החליף צבעים" עצמו אימץ את המשמעות האידיומטית הנודעת בימינו, אבל לא גבה במשמעות זו מעל המשלב הנמוך.⁹²

מבית ומחוץ: מסלולים נפרדים

לא אחת אין קשר גנטי בין הצירוף המהלך היום לבין הצירוף שמלפני מאה או מאתיים שנה. אמנם אלה ואלה בבואות לאותם מטבעות זרים, אבל הדיבור העברי והספרות העברית שכתבה בטרם נפוץ הדיבור העברי הולכים בשני מסלולים נפרדים.

טבולה רסה ותרגומיו

לוח עץ מצופה שעווה ששימש את התלמידים ללימוד הכתיבה בימי קדם הוא הבסיס למטפורה "טבולה רסה" (Tabula rasa). לוח זה ניתן לכתיבה, למחיקה ולכתיבה מחדש, והושאל לנפש האדם כבר בתרבות היוונית והרומית (אלקושי, עמ' 435). במשנה, כנראה בעקבות שינויים בתרבות החומרית, הוא לבש צורה עברית – "נייר חדש" והיפוכו "נייר מחוק" (פסר נייר אינו מחזור דיו): "הלומד ילד למה הוא דומה לדיו כתובה על נייר חדש והלומד זקן למה הוא דומה לדיו כתובה על נייר מחוק" (אבות ד, כ). בחיבורו "שנאת עולם לעם עולם" משנת 1882 מפרש סוקולוב: "נפש הילד הוא נייר חדש אשר נוכל לכתוב עליו מכל עבריו אשר נחפץ, אך נפש האיש המגודל הוא נייר מכוסה בכתב אשר רשמו העתים עליו". שאלת החינוך העסיקה רבות את המשכילים וממשיכי דרכם והצירוף חזר ועלה בחיבוריהם, למן דברי ויזל משנת 1782 שיש בהם גם הד לצירוף הלטיני: "שבהיות

92. במשלבים אחרים משמשים הצבעים המפורשים. בעיקר שכיחים הפעלים **מחוויר** או **מלבין**, **מסמיק** או **מאדים** וצירופים של שניים מהם להבעת הקטבים. הצירופים הקלאסיים "הוריקו פניו", "התכרכמו פניו", "הכסיפו פניו" נדירים ומאופיינים כסגנון גבוה.

לבו כנייר חדש וחלק, נקל לכתוב עליו דברי אמת" (דברי שלום ואמת). אבל כבר סוקולוב, שהביא (בחיבורו הנזכר למעלה) את "נייר חדש" כמובאה מלשון המשנה, הציע תרגום משלו לצירוף הלטיני: "כי נפש האדם דמיונה **כלוח טהור** (טאבולא ראזא, עדה"מ [=על דרך המשנה] הלומד ילד למה"ד [=למה הוא דומה] לכותב על **נייר חדש**), אשר לא חרות עליו שום רושם וקו".

היום "נייר חדש" הוא צירוף חופשי המנותק מן המשמעות המטפורית המשנאית, ומי שנמנע מן הצירוף "טבולה רסה" יבחר בין הצירופים המטפוריים (אבל לא כבולים) האחרים, שחלקם מרמזים לפיגורה הלטינית (לוח) וחלקם מתקרבים (מבלי משים): לפיגורה המשנאית (נייר, דף, גיליון): "לוח חלק", "לוח נקי", "לוח לבן", "נייר לבן", "דף חלק", "דף לבן", "דף חדש", "גיליון חלק" (כולם מתועדים במרשתת), וברוח הימים האלה גם "דיסק ריק" (שם, Nfc).

דופק את הראש בקיר

הצירוף היידי "שלאָגן זיך (קלאָפֿן זיך) קאָפּ אין וואַנט" נשקף בבירור מבעד למילותיו של יוסף פרל בחיבורו הסטירי האנטי־חסידי "בוחן צדיק": "לא היה לו מה לעשות היה לו להכות את הראש בהכותל" (המתפרשות לפי ההקשר: 'אם אין לו מה לעשות, שידפוק את הראש בקיר ולא יכתוב ספרים'). בדרך התרגום המילולי חיקה פרל את לשונם הלא־מלומדת של החסידים, שהרי לו נקט את לשון המדרש "ולא היה לו דעת להטיח את ראשו בכותל עד שיצאת נשמתו" (איכה רבה א, נא) היה מחמיץ את הרושם הסטירי. במדרש אין זה צירוף אידיומטי, אלא ביטוי סמלי לאָבל. ברנר והזו אימצו את מילותיו במלואן (ברנר) או בחלקן (הזו), וגם שימרו את הייאוש הבא לידי ביטוי בפעולה שאמנם אין בה תכלית אבל יש בה היגיון פסיכולוגי (הדחף לעשות מעשה): "והיוצא איפוא מן הדברים? שאפשר להתיאש, אפשר להטיח את הראש בכותל" (ברנר, על העקר שאיננו); "סופרי ישראל מסוג ידוע, שכל זמן שהנשמה בקרבם אי־אפשר להם שלא להתריע ושלא להטיח ראש בכותל על הליקויים הנוראים" (ברנר, למה רגזו?); "ואין בידך לעשות כלום אלא צא והטיח ראשך לקיר..." (הזו, בישוב של יער); "קשה השעמום וקשה הבדידות, וענוי הנפש – מכולם: צא וטרוף נפשך עליך, ראשך לכותל" (שם). גורי מפרש את הצירוף היידי: "נהג בעקשנות ובחוסר היגיון" (אלפיים מטבעות לשון, עמ' 289), ואכן גם הצירופים העבריים של ימינו "דפק את הראש בקיר", "הלך עם הראש בקיר", "נכנס עם הראש בקיר" וגם סתם "עם הראש בקיר"⁹³ דומה שהם לא רק רחוקים בצורתם מן הצירוף המדרשי, אלא גם חסרים את מרכיב הייאוש ושומרים רק את חוסר התכלית וההיגיון.

93. ר' הגדרותיהם השונות של "הלך עם הראש בקיר" ו"נכנס עם הראש בקיר" (וכן ההערה על מוצאם) במילון הסלנג. ורי גם שם, משמעויות הערך "נכנס בו".

רציפות הלשון העברית: הצלחות וכישלונות

הצירופים שראשיתם בספרות שנכתבה טרם היות העברית שפה מדוברת ורבת משלבים נכנסו אל הלשון המדוברת בשעה שעוד הייתה לספרים ולסופרים השפעה ניכרת עליה. הבהאות האלה מצאו את צידוקן בהעשרת הלשון במושגים חדשים שבאו יחדיו עם הציור הלשוני החדש. מהן קנו שביטה בעברית הישראלית, ומהן הונצחו בספרים ואילו בשימוש היומ־יומי הוחלפו באחרות. עם הזמן נחלש הקשר לכתובים, כקובלנתו של קלוזנר משנת 1896, והתחזקו ההשפעות מן החוץ, והשאיילה המלומדת נסוגה מפני שאילת חומרי לשון זמינים. אבל קלוזנר מוצא פתח תקווה ומוסיף: "ואף על פי כן אפשר לתרגם פתגמים ארופיים ברוחה של הלשון העברית" (שפת עבר, עמ' 109). דורו של קלוזנר וגם הדור שלאחריו עדיין החזיקו באמונה שבכוחם של סופרים, אינטלקטואלים ובעלי לשון לעצב את לשון העם וטעמו על פי תכנית מוסכמת וערוכה מראש המבוססת על לשון המקורות, מעין החזון שצייר הבלשן הנורווגי אדולף נורין (Noreen) בתשובה לשאלה "מי יהיה השופט?": "זה לא יהיה היסטוריון הלשון, שאינו עוסק אלא בעבר; ולא הבלשן, שתפקידו רק לתאר את חוקי הלשון, אך לא לחוקק; ולא הסטאטיסטיקן, שעניינו רק רישום השימוש. למי אפוא ניתן את האיצטלה? היא ראויה לממציא, הצר את הצורות, שבהן משתמשים אחר־כך כלל האנשים, לסופר, לפילוסוף, למשורר... אנחנו, ההמון, מלבישים את מחשבתנו בלבוש, שהם יצרהו" (גוטשטיין-איתן, עמ' 9).⁹⁴

השקפה זו רשמה כישלונות וגם הצלחות – מלאות או חלקיות. דוגמאות:

זווית ראייה

וכך כתב שלונסקי ביומנו: "מקוצר רוח, ובוודאי גם קוצר־המשיג, הננו מרבים כל כך לתרגם פסוקים כצורתם. וראוי היה לאט־לאט לעקור כמה ניבים כאלה, ובמקומם להכניס אחרים עבריים יותר. אומרים אצלנו: 'הבעיה בשלה' וכיו"ב, הרי זה צירוף אבסורדי, מפני שמתורגם, בלי שום ציוריות אמיתית, הצומחת מאופיה של הלשון. וכי אין לומר: 'הבעיה הגיעה לפרקה' (גם ענין הבשלות והבגרות יש כאן, וגם אסוציאציה עם שאלה שעומדת על הפרק, כלומר: היא הגיעה לעמוד על הפרק). או: 'נקודת ראות', 'זווית ראייה'. מילא. אך נדמה לי פתאום (בשעת כתיבה) כי **קרן חזות** היא לא רק מליצה נאה, אלא גם יפה לשימוש פשטני [=של פשוט], עברי מאוד: קרן – זווית, חזות – ראות" (שלונסקי, פרקי יומן, עמ' 66; ההדגשה במקור).⁹⁵ הצעתו של שלונסקי, ספק רצינית ספק מבודחת

94. ור' גם דברי שלונסקי המובאים בסוף מאמרי כחומר ביד הלשון, עמ' 613.

95. "בדיחה" של בוקי בן־גלי בשם "חד־גדיא" הציורף "קרן חזות" משמעו 'משקפת': קרן = 'שפופרת', חזות = 'ראייה'.

ומתחכמת, שמקורה בפסוק "והנה צפיר העזים בא מן המערב [...] והצפיר קרן חזות בין עיניו" (דניאל ח, ה), נשארה בגדר קוריוז, אבל העניין עצמו נדון מתוך כובד ראש.⁹⁶

חושך בעיניים

תחת הכותרת "שאלות ותשובות המערכת בצדן" כותב "פלונני" בטור "לשונו לעם" בשנת 1933: "נעשה חשך בעיני?⁹⁷ – זה תרגום מאידיש. צ"ל: חשכו עיני. יעל אלה חשכו עינינו על הר ציון ששמים' (איכה ה, יז-יח); 'תחשכנה עיניהם מראות' (תהלים סט, כד). 'ואל ידוה לבנו ואל יחשכו עינינו' (ברכות יז: [צריך להיות: יז. – כלומר ע"א])" (שפה קמה, קטע 49). וזו אכן הייתה לשון הדורות הראשונים של הסיפורת העברית החדשה. למשל הסיפה של הקללה ההשוואתית "והלואי שיחשך עולמו בעדו כשם שחשכו עיני באותה שעה" (מנדלי, ספר הקבצנים) היא תרגומו של המשפט היידי "חושך און פֿינצטער איז מיר געוואָרן אין די אויגן" (מענדעלע, פֿישקע דער קרומער) – 'חושך ואפלה נהיה לי בעיניים'. כמו במקרים רבים אחרים הדיבור העברי אימץ את הבבואה "נהיה" (נעשה) לי חושך בעיניים, אבל שלא כבאותם מקרים לא דחה מן השימוש את חלופתו העברית המקורית "חשכו עיניי" ולא דחק אותה לפינה הספרותית. הצירוף הקלאסי חי וקיים הן בלשון הבינונית הן בדיבור. הגלישה במרשתת מלמדת שהצירופים "נהיה" (נעשה) לי (לו וכו') חושך בעיניים ו"נהיה לי שחור בעיניים" וכן "חושך בעיניים" סתם, מספר היקרויותיהם המצטבר אינו עולה על מחצית היקרויות הצירוף "חשכו עיניי" (עיניי, עיני וכו', וכן בחילוף סדר המילים), שמספרן כעשרת אלפים.⁹⁸ גם אם נביא בחשבון מספר גדול של כותבים השומרים על גובה סגנוני בלשון כתיבתם אף במרשתת, הרי ההפרש המספרי הגדול בין החלופות ומספר ההקשרים חסרי הייחוד הסגנוני מבחינת הלשון והטריטויאליים מבחינת הנושא שומטים את הקרקע מתחת הנחת האקסקלוסיביות הספרותית של הצירוף "חשכו עיניי".⁹⁹ "פלונני" מ"לשונו לעם" בא אפוא על שכרו.

96. בטור "לשונו לעם" יוצא דניאל פרסקי נגד "נקודות ראות" ו"נקודות מבט" ומציע "מבחינה..." (שפה קמה, קטע 9).

97. האם זה הנוסח ששמע "פלונני" או שמא הוא עצמו עיבוד מוגבה של "נעשה לי חושך בעיניים"?

98. תפוצת הצירוף בנטייתו בגוף ראשון היא הגדולה ביותר, ובצורתו זו גם אין הוא יכול להיות מובאה מן המקרא הנדונה באתרי עיון ולימוד.

99. כטענתו של צוקרמן (ישראלית) על היחס בין "נהיה לו חושך בעיניים" ל"חשכו עיניי". וזה לשונו: "בביטוי העברי ניתקל אך לעתים נדירות, במשל גבוה של השפה הישראלית, ואילו הביטוי הישראלי, הגזור מן היידיש, הוא ביטוי שגור ומקובל (או לפחות היה כזה בעבר)".

זה נקרא לחיות?

השאלות הרטוריות הנפוצות "זה חיים זה?",¹⁰⁰ "זה נקרא לחיות/חיים?" והשאלה הנפוצה פחות: "לזה אתה קורא חיים?", מקורן כפי הנראה בצירופים היידיים "סי'אז אַ לעבן?" ו"דאָס הייסט געלעבט?".¹⁰¹ המוטרדים מן החריגה מכללי ההתאמה הדקדוקית ימירו את זה¹⁰² באלה (בצירופים היידיים אין שאלת ההתאמה רלוונטית).

לפנינו מסר אחד בשני טיפוסים הבעה: באחד פרדיקציה שמנית (זה חיים) ובאחד פרדיקציה פועלית (זה נקרא...), באחד יחס בלתי אמצעי בין הרכיבים ובאחד יחס עקיף באמצעות קריאה בשם.¹⁰³ בשני הטיפוסים אין משמעה של המילה **חיים** 'קיום' אובייקטיבי גרדא, אלא היא מושג סובייקטיבי: 'חיים ראויים',¹⁰⁴ כפי שמבארים הזו ועגנון: "וחייו חיים, חיים של עיקר וממש בעולם" (בישוב של יער); "מה עושים כאן? לא עושים. ובמה מתפרנסים? לא מתפרנסים. והרי הם חיים. לא חיים. ולא גמרא מפורשת היא, היאך יכול החי להכחיש את החי? על כרחך אתה צריך להודות שהם חיים. אמר לי, **אם לזה אתה קורא חיים** דומה שהם חיים" (בחנותו של מר לובלין; עגנון משאיר בעמימות את הצורה **חיים**, ספק שם עצם מופשט ספק פועל בבינוני, ואת הכינוי **הם**, ספק מוסב אל האנשים כבתחילת המובאה ספק אל השם המופשט).

נניח לטיפוס הראשון ונתרכז בטיפוס השני. בעבר, כמתועד בחיבורים מראשית המאה העשרים, נשמרה ההתאמה באמצעות הבינוני הפעול **קרויים**, והוא שימש הן בדרך השלילה הן בדרך החיוב. השלילה חד־משמעית: "כי החיים על חשבון אחרים אינם קרויים חיים" (ברנר, רשמי שעה); "חיים לשם חיים אינם קרויים חיים" (עגנון, אסתרליין יקירת); ואילו לחיוב שני פנים – כפשוטו: "צללים אנחנו. ושם מבחוץ העולם גדול. שם העולם עולם והחיים קרויים חיים" (ברדיצ'בסקי, הספר והחיים); ובדרך סגי נהור: "הללו כבר חיים הם – חה. הללו כבר קרויים חיים – והוא נלאה, נלאה, נלאה..." (גנסין, בטרם); "יושבים כמנומים ביער שומם פרא [...] גם אלה חיים קרויים" (הזו, בישוב של יער), כלומר 'גם כן חיים!'.¹⁰⁵

100. למבנה ר' אזר, המשפט הממוקד, עמ' 96–97; הלוי, זה, עמ' 294–295.
101. עד כמה אידיומטי הצירוף היידי אפשר ללמוד מן הבדיחה שמביא אולסבנגר: שני יהודים עומדים בבית הקברות היהודי בפריז ומתבוננים במצבה המפוארת של רוטשילד. אומר האחד לרעהו: "זעסט, יענקל? דאָס הייסט געלעבט!" (עמ' 49).
102. זה אימפרסונלית נדונה אצל הלוי, זה, עמ' 287–289.
103. שני הטיפוסים הם תבניות הפתוחות גם למילים ומושגים אחרים מלבד **חיים**, אבל **חיים** נפוצה בהן במיוחד.
104. גם בטיפוס הראשון מובלעת קריאה בשם, בבחינת 'האם אלה חיים ראויים לשמם?', 'האם הם הולמים את המושג הערכי הקרוי חיים?'.¹⁰⁵

כנגד הנוסח הזה יצא בכתובים יצחק אבינרי, וזה לשונו: "אָ דאָס הייסט געלייבט. בימשמרי' (ל סיון תש"ז) תורגם 'אלה קרויים חיים'. עדיף מזה – 'לזאת – חיים ייקרא'. אפשר לומר גם 'לאלה – חיים ייקרא', הואיל וחיים לשון רבים הם. ואעפ"י כן לשון ראשון נראה לי כעדיף" (עמ' 235). לטעמו של אבינרי עדיפה אפוא האופציה האימפרסונלית,¹⁰⁵ הנוהגת גם בעברית של ימינו (אם כי בתוך מבנה שונה), אבל הוא מבכר את הצורה **זאת**¹⁰⁶ ואת צורת הפועל **ייקרא**, משום שהן מסומנות כקלאסיות.

חיפוש במרשתת מגלה הד קלוש בלבד לשתי הצעותיו של אבינרי: "ואם **לזאת** חיים ייקרא, אמור נא לי מהו מות?" (תפוז); "**הלאלה** חיים ייקרא?" (ynet). לשני אלה מצטרף עוד נוסח, המשנה את הכינוי אבל מקיים את צורת הפועל: "**הלזה** חיים יקרא?" (מנוף); "ובלשון העם אכן **לזה** חיים ייקרא, אפילו חיים מלאים" (תפוז). המילים "בלשון העם" מניחות את קיומה של הסכמה עם הקורא המובלע, שלפיה העיבוד המסוגנן "לזה חיים ייקרא?" מייצג כראוי את הצירוף האותנטי "זה נקרא חיים?" שאינו ראוי לעלות על הכתב. נוסח נוסף של הצירוף (המתועד אף הוא בדוגמאות ספורות בלבד), כגון "ועוד לזה קוראים 'חיים'" (תפוז), מדגל במורד המשלבים ומחליף את צורת העתיד הסביל **ייקרא** בצורת הבינוני רבים הסתמית **קוראים** השלטת היום.¹⁰⁷

המבנה התחבירי שהציע אבינרי הוא מליצי ואינו רווח, אבל העיקרון האימפרסונלי שבהצעתו ניצח. יש לשער שהכינוי האימפרסונלי זה גבר על הכינוי המותאם משום שהוא מוסב אל משהו שמחוץ לטקסט, "לקטע של מציאות", "לסיטואציה כללית",¹⁰⁸ ההולמים את רוח הצירוף וכוונתו, ואילו הצורה **אלה** מוסבת אל מילה בתוך טקסט – ולכן מותאמת לה – ומצמצמת את משמעותו של המבע שאותו היא באה, כביכול, לשפר או לתקן.

105. רק האופציה האימפרסונלית מאפשרת נומינליזציה גם ביחידות לא שמניות מעיקרון (פעלים ומשפטים) וגמישות וגיוון בדרכי הקישור ובנטיות הפועל, כמו למשל החלופות המשוערות האלה: "זה נקרא **לעשות** שיעורים?", "זה נקרא **שעשית** שיעורים?", "זה נקרא **עושים** שיעורים?", "זה נקרא **עשיתי** שיעורים?" (או: "זה נקרא **אני עושה** שיעורים?"). ואילו ההתאמה במין ובמספר מגבילה את הנומינליזציה לשם הפעולה בלבד: "זאת נקראת **עשיית** שיעורים?". ר' גם אזר, המשפט הממוקד, עמ' 91.

106. העברית הקלאסית נוטה לבטא את הסתמי בגוף נקבה, כגון "קלה היא בעיניך" (למשל ויקרא רבה ל, א), לעומת "קל הוא בעיניך" במקבילה המאוחרת יחסית מילקוט שמעוני (משפטים, שסג). עוד דוגמאות אצל מירקין, מנוי וגמור, עמ' 28.

107. ליחסי הסביל והאימפרסונלי ר' טאובה, מבנים.

108. ר' הלוי, זה, עמ' 287–289.

אם נראה בתפיסה שהובעה בפרק זה, בשם כמה אנשי רוח, רק את ההיבט השיפוטי והפסלני ונבטל את ההתערבות במהלכה הטבעי של הלשון כפעולה לא לגיטימית, נחמיץ היבט נוסף: מטרתה של ההתערבות הזאת היא בראש ובראשונה קונויזציה ותקנון של צירופים ממקור זר, מתוך הכרה במגבלות המקורות העתיקים לספק את הצרכים החדשים: "אמנם אוצר נחמד נמצא בהם [=בכתבי הקודש ובתלמוד]", כותב קלוזנר, "ואף-על-פי-כן אינו מספיק עוד לאחר שנשתנו חיינו ומצבנו" (שפת עבר, עמ' 108), והוא מציע "לברוא פתגמים הרבה בלשון העברית על פי דימויים וחיקויים ללשון-התנ"ך" (עמ' 109). זוהי דרך מושכלת ולמדנית להצמיח שורשים לצירופים חדשים שבאו מן החוץ ולתת להם עומק היסטורי מבית.

לקראת סיום: השינוי לא יגונה והספרות העברית תשוב

בפרקים הקודמים תוארו צירופים זרים שלבשו צורות קלאסיות ורכשו באמצעותן לא רק תעודת אזרח בלשון העברית אלא אף תעודת ותיק בה. לקראת סיום נחזור אל הצירופים העבריים המקוריים ואל הסגוריה שלימד דב סדן על הסטיות מנוסחם הקדמון, הסמכותי, שכן ראה בהן צאצאים חוקיים של מולידיהן הקדמונים (למשל "משאת נפש" מן "משא נפש"¹⁰⁹ שביחזקאל כד, כה – סדן, ביאליק, עמ' 108–124; סדן, אבני שפה, עמ' 152–163; "טרף נפשו בכפו" – שם, עמ' 199–200). "יש ביטויים", קבע, "שאינן לשונות מדפוס-המטבע שלהם, ואפילו יש בהם חריגה משורת-ההגיון, כשם שיש ביטויים שאינן לשונות מדפוס-המטבע שלהם, ואפילו יש בהם חריגה ממסורת-הלשון" (אבני שפה, עמ' 356).¹¹⁰ כפי שמשמע מעיוני הלשון של סדן, הכשרתן של הסטיות שהתאזרחו בלשון עוברת דרך הקונויזציה של הספרות העברית בעת החדשה (למן אמצע המאה השמונה-עשרה ועד ראשית המאה העשרים) והתקבלותה כחברה שווה במאגר התרבות העברית וכמקור מופתי הראוי לקבוע תקן בלשון, ולא רק לשמש מתווך בין לשון המקורות ללשון ימינו. בספרות זו, כפי שהדגיש סדן לא אחת ולא שתיים (למשל אבני שפה, עמ' 237, 354–358), הנוסח הסוטה ננקט מתוך בחירה ולא מתוך בורות, מתוך הכרת שתי האופציות היכרות אינטימית ולא מתוך שליפה מוכנית של האחת בשל היעדרה של האחרת מן הזיכרון.

109. במקרה זה אף מצא סדן עדויות לבידול בין **משא**, שהוא 'נטל', 'משא ממש', מעמסה" (סדן, אבני שפה, עמ' 161), לבין **משאת**, שהיא "נושא-כיסופים, אידיאל וכדומה, והוא כנטיעה שהשרישה בלשון-הדור ולפניו" (שם, עמ' 152).

110. ורי גם סדן, חידושי מקראות, עמ' 94, הערתו האירונית המכוונת למתקני "עבר עליו כלח".

בימינו הזיכרון ההיסטורי התקצר מאוד, אבל עוד מוקדם להספיד אותו, וכפי שאפשר להיווכח מדוגמאות רבות ברשימה זו, העברית בת ימינו שומרת במידה רבה על רציפות עם הפרזאולוגיה של הדורות הקודמים. וגם באותם מקרים שהוסיפה שינוי על גבי שינוי, שיטת השינויים האחרונים אינה נבדלת כל כך משיטת השינויים הראשונים. כך מלמדים, למשל, קורותיו של הצירוף "מולך בכיפה" (ספרות חז"ל), שנצטרף לו בספרות המאוחרת (המסורתית והמשכילית)¹¹¹ כאחת) "מושל בכיפה" (והוא במניין הצירופים המובאים במילון אבן-שושן), ובלשון ימינו נוסף להם "שולט בכיפה". ועוד דוגמה:

מטיל מרות

העברית של ימינו תפסה לשון אחרון, לשון חז"ל, ואימצה את הצירופים "מטיל אימה" ו"מטיל פחד", והם רגילים בה וקבילים. במידה פחותה משמש בה גם הפועל **מפיל**, אף הוא כבספרות חז"ל.¹¹² שני הפעלים הם בגדר שינוי מן המקרא, הנוקט את הפועל **נותן**: "פחדכם ומוראכם יתן" (דברים יא, כה; וכן מלאכי ב, ה); "ונתתי יראה בארץ מצרים" (יחזקאל ל, יג); "כי נתנו חתיתם בארץ חיים" (שם לב, כו; ועוד ארבע פעמים שם).

באנלוגיה ל"מטיל אימה" שמספרות חז"ל אפשר למצוא בספרות שלאחריה את הפועל **מטיל** גם ליד השמות **פחד** ו**מורא** (ר' דוגמאות במאגר השו"ת ובמאגר התורני DBS), ולימים התרחב השימוש בו וכלל גם את **מרה**, הקרובה לפחד וליראה (ור' גם מילוני בן-יהודה, גור ואבן-שושן, המשתמשים במילים **אימה**, **מורא** ו**פחד** כדי להגדיר את אחת ממשמעויות הערך "מרה"). לדוגמה: "לא לבד שלא **הטיל מרה** בעבדיו ומשרתיו, כי אם היה נוח להם" (ברדצ'בסקי, שלמון היפה); "רגיל לדבר על התעודה החדשה, על רוח ישראל סבא, על חובת הצעירים לשוב, לפעמים גם **להטיל מרה**" (ברנר, מכאן ומכאן); "נבהל ובהול מטרף הקסיר ו**מטיל מרה** בפועלים" (הזז, בישוב של יער). "מטיל מרה" הוא שינוי מן הצירוף האידיומטי "זורק מרה (ב-)" הידוע ממאמר התלמוד "נהוג נשיאותך ברמים זרוק מרה בתלמידים" (כתובות קג ע"ב), ופירש אותו רש"י: "אימה

111. מנדלי כתב תחילה "מושל בכפה" (מה אנו, 1875), ומאוחר יותר "מולך בכפה" (מסעות בנימין השלישי, 1896). אותה תופעה של תיקון על פי דיוקן של מקור נגלית בצירוף נוסף: "עבר עליו כלח" מתועד בכרך הראשון של "ספר תולדות הטבע" (1862), ואילו בשאר יצירתו של מנדלי, למן הכרך השני של ספר זה, נכתב "אבד עליו כלח". צירוף זה הוא דוגמה טובה לפעולת המתקנים: אם ללמוד מממצאי המרשתת, "עבר עליו (ה)כלח" כמעט נמחק מן העברית, ולי"אבד עליו (ה)כלח" תפוצה ניכרת.

112. וכבר במקרא: "תפל עליהם אימתה ופחד" (שמות טו, טז) וכיוצא בו.

שתהא אימתך עליהם [...] מטיל עליהם אימה להודיע נשיאותו". כדוגמתו נמצא גם בספרות ההשכלה: "**זורק מרה** בבהמות, מבהילן ומפחידן, למען ידעו, כי 'אישי' הנהו, בן המין המושל בגבורתו בעולם" (פיארברג, העגל); "הגדולים שבהם לא דברו ממרום ולא **זרקו מרה** בצעיריהם" (י"ל גורדון, קרית ספר).¹¹³ האנלוגיה הלכה והתפשטה, ובעקבות **המרה** באה גם **השררה**: "הם חושבים, בלי ספק, כי הם תקיפים גדולים אשר כח בידם **להטיל שררה**" (פרישמן, שביתה); "גלוי וידוע לכם, שאין אני פוסע על ראשי הציבור ואיני **מטיל שררה** בעטי על הציבור" (שמעון ברנפלד, מובא במאמרו של ברדיצ'בסקי בשם "שמעון ברנפלד"). ואף זה שינוי מדרך חז"ל שגרסו "נוהג/מנהיג שררה (ב)".¹¹⁴ ובימינו פשט הציור "מטיל **מרות**" (כפי שמעידות גם תוצאות החיפוש במרשתת).¹¹⁴ בתהליך ההתרחבות העקיב הזה שותפים אפוא כל רובדי הלשון, לרבות העברית בת זמננו.¹¹⁵ גם צירופים סוטים כמו "משולל רסן" ו"שוקד על שמריו" (שזכרו למעלה) משמרים היטב את הגיונם של הציירופים שהולידו אותם, "משולח רסן"¹¹⁶ ו"שוקט על שמריו", וכן את צליליהם (**שוקד** מחזק את יסוד ההתמדה). גם מי שאינו בקי בכתובים יבחין מיד בזיקתם ההדדית של הציירופים אם ייקרה לפניו הנוסח המקורי, ובלי קושי יעמוד על משמעותם הכוללת. בסופו של דבר, בשל אמצעי התקשורת, המכילים משלבים ממשלבים שונים, הנוסחאות השונות נצברות זו ליד זו – לפעמים דוחקות זו את רגלי זו, אבל לעולם אינן מוחקות לגמרי את קודמותיהן.

במקום סיכום: הערכה ולגיטימציה

המאמר סקר צירופי לשון המהלכים בימינו והתחקה אחר תולדותיהם בעת החדשה, בחיבורים מתקופות ההשכלה והתחייה שכוונסו במחשב במסגרת מפעל המילון ההיסטורי, עובדו עיבוד מילוני (למטיזציה) ותועדו במאגר ממזין של מילים וצורות. בדיון נפרשו תחנות הביניים ונמנו צירופים אחרים ומתחרים. כמו

113. לצירוף "זורק מרה" יש גם משמעות לא אידיומטית: "זורק ארס" – בין מילולית (כמו שנאמר על הצרעה בתוספתא או על הנחש ב"ספר תולדות הטבע" של מנדלי) בין מטפורית (עקיצה והתגרות, כמצוי בלשונם של מנדלי וגניצבורג), ואולי הרצון להיבדל ממשמעות זו סיע אף הוא להמרה זורק < מטיל.

114. בספרות חז"ל **נוטלים שררה ומקבלים מרות**.

115. לתיאור סינכרוני של קבוצות בחירה המצטרפות לערך מילוני אחד ר' ספרה של הלוי, בין תחביר ללקסיקון.

116. מילון אבר־שושן: "שָׁלוּחַ רֶסֶן", מן "ורסן מפני שְׁלָחוּ" (איוב ל, יא). ואילו "משולח רסן" נוצר כפי הנראה בהשפעת "נער משלח" (משלי כט, טו).

כן תוארו כמה מגורמי השינויים שהביאו לצורתם המוכרת בימינו, ונרמזו גם ניצני שינויים חדשים. במאמר לא עלו שאלות של הערכה ולגיטימציה אלא ברמז. הסיכום יפתח פתח לדיון בהן, בשלוש הערות.

א. היחסים בין לשון חיה קדומה (כתובה ומדוברת) המשוקעת בכתובים קלאסיים לבין לשון חיה חדשה (כתובה ומדוברת) הם תחום מחקר עשיר ומורכב ורב היבטים. ב"לשון חיה חדשה" הכוונה למאתיים וחמישים השנים האחרונות או מעט יותר, שראשיתן בהרחבת השימוש בעברית לסוגות חדשות – ספרות יפה, פובליציסטיקה ומדע – והמשכן בפריצתה של העברית אל הדיבור. ללשון המקרא תחילה ואחר כך גם ללשון חז"ל היה מעמד של לשונות מופת, ואילו השפעתן של תקופות אחרות וקורפוסים אחרים הייתה פחות מודעת ופחות מכוונת, ומידתה השתנתה מסוגה לסוגה.

הברית האמיצה שבין המקורות הקלאסיים לעברית החדשה ניכרת גם ביחידות הטקסט הזעירות המכונות "צירופי לשון". העברית החדשה לא רק שימרה אותם, אלא בעיקר שמרה על חיותם: היא הטילה עליהם תפקידים שלא נודעו קודם לכן, והפכה במשמעויותיהם וגלגלה בצורותיהם, גרעה מהם והוסיפה להם, וכך הבטיחה את המשך חייהם. יתר על כן, צירופים שהגיעו אלינו ממקור כתוב אינם בהכרח צירופים כבולים בו (אידיומטיים, מטפוריים או סתם כבולים). הפיכתם לכבולים חילצה אותם ממקומם, הרחיבה את חלותם וגיוונה את שימושיהם. במקרים רבים הסיבות לשינויים הפורמליים גלויות לעין, כגון השינויים הפונקציונליים האלה: "קִלֵּץ באבן אל השערה" (שופטים כ, טז) התגלגל בצירוף "קולע אל המטרה/למטרה"; "ברב הימים" (קהלת יא, א) התגלגל בצירוף "ברבות הימים", בהתערבות "ברבות צדיקים" (משלי כט, ב); "אין מפגיע" (ישעיה נט, טז), "ואין מחריד" (שם יז, ב ועוד) הולידו תחילה את השינוי בתבנית "באין מפגיע" ו"באין מחריד" ואחר כך את השינוי הלקסיקלי "באין מפריע"; הפסוק "כי פָּרַע הוא כי פָּרַע אהרן לשמצה" (שמות לב, כה) התגלגל בצירוף השמני "פרוע לשמצה", וממנו יצא "ידוע לשמצה"; מ"צור חֲצַבְתָּם" (ישעיה נא, א) נוסדו "צור מחצבתו", "מקור מחצבתו" ו"כור מחצבתו", בסדר כרונולוגי זה.

בדרך כלל קודם השינוי במשמעות ובשימוש לשינוי הפורמלי. לפיכך אפשר למצוא זה לצד זה, באותה תקופה ולפעמים אף באותו חיבור, את הצירוף המקורי ואת הצירוף הסוטה באותו שימוש ממש. מציאותם של זה לצד זה – ולפעמים גם שלבי ביניים – מסכלת את הטענה להיעדר קשר ישיר ביניהם ולהיות האחרון חידוש גמור, או לכל היותר יצירה על פי תבנית בלבד.

אכן, החילופים הלקסיקליים האלה הפחיתו בשעתם ממידת האידיומטיות של הצירופים המקוריים, משום שפירקו אותם לרכיביהם. אבל כך הגבירו לימים את

תפוצתו – ולפיכך גם את כבילותו – של הנוסח החדש שלהם, שנמצא מתאים יותר לעתים ההוות והבאות וללשון. כמה מצירופים סוטים אלה קדמו בשנים לעברית החדשה, אבל לתפוצה של ממש הגיעו רק בה.

ב. היום משפיעה עלינו האנגלית של כלי התקשורת יותר מן העברית של הספר, וגם כאשר המושגים עצמם קיימים בלבוש עברי מכבר, אנחנו נוטים לתרגם את צירופיה בחומרים זמינים ואיננו תרים אחר מקבילות או חומרים מן המקורות הקלאסיים. עם זה גם בצירופינו החדשים נסללים ערוצי רציפות היסטורית. אפילו הצירוף האפנתי "בסופו של יום", המאיים למחוק את הצירוף "בסופו של דבר", שאל ממנו את תבניתו ולא דבק בתבנית הצירוף האנגלי ("בסוף היום" או "בסוף של היום" הם עדיין, בשעת כתיבת שורות אלה, צירופים לא אידיומטיים בדרך כלל). החרד לדבר העברית אולי ימצא נחמה בפער הנשקף מן המצאי שבמרשתת בין הצירופים "בסופו של דבר" ו"בסופו של יום", העומד על היחס 1:10 לטובת הצירוף העברי המקורי. גם לצד הבבואה הבוטה "קח את הזמן שלך" (בצורת הפוזסב) משמשת הבבואה המתונה "קח לך את הזמן" (בצורת הגניטיב), הנוקטת את התבנית העברית הקלאסית הנפוצה.¹¹⁷ יתר על כן, אפשר שאנחנו חייבים ל-piece האנגלית את צורתם של הצירופים "פיסת מידע" ו"פיסת אדמה"¹¹⁸ – ואולי גם את הישרדותו של הצירוף "פיסת נייר", הנפוץ כבר בתקופת ההשכלה – ואת הצלתם מהיבלעות בתוך **חתיכה**¹¹⁹ בעלת המשמעות הרחבה יותר (דומה **שפיסה** מסמנת היום שטח ולא נפח, ואילו **חתיכה** אינה מאופיינת).

שאלת ההתקבלות של בבואות מן האנגלית היא עניין של יום-יום בקרב מחנכים, עורכים, מתכנני לשון ומשכילים הערים לאופן הביטוי שלהם ושל זולתם. להדגמת הדילמות יוצגו שני צירופים: "בקליפת אגוז"¹²⁰ ו"קצר בזמן".

בקליפת אגוז

"בקליפת אגוז" הוא ציור פשוט וברור, אין בו סטייה מן הדקדוק, והוא משמש מכבר בשימוש לא אידיומטי ולא מטפורי. המגרעת היחידה שאפשר למנות בו

117. זו דווקא שומרת על סדר המילים האנגלי.

118. תפוצת "פיסת אדמה" במרשתת רחבה כמעט פי עשרה מתפוצת "חתיכת אדמה", ותפוצת "פיסת מידע" רחבה פי מאה מתפוצת "חתיכת מידע".

119. לפי המרשתת תפוצת "פיסת נייר" מגעת רק עד שני שלישים מתפוצת "חתיכת נייר". אבל אולי משקפת הסטטיסטיקה את השימוש הפזיורטיבי ב"חתיכת נייר" – "דבר חסר ערך" (כסף, הסכם, תואר), ואין ללמוד ממנה לענייננו.

120. "בקליפת אגוז" התפרסם במדור "רגעי אורחים" בתוך אלמגור, עמ' 284 ונדון בהרחבה במאמרי "בקליפת אגוז".

היא מעמדו התרבותי: כאמור, במציאות של ימינו מערכת האסוציאציות של הדוברים מנותבת לעתים קרובות אל האנגלית, כספק של פראולוגיה, בין בשאלה ישירה (במילים אנגליות) בין בשאלה עקיפה (במילים עבריות). והנה מתברר שיש מקור עברי לאותו ציור ולאותן מילים באותו שימוש מטפורי כשל הצירוף האנגלי, והמקור אינו רק ראוי אלא אפילו משובח: ביאליק בכבודו ובעצמו. בסיפורו האוטוביוגרפי "ספיח" תואר פרוור (פרבר) ילדותו כמקום ש"כל מעשי בראשית וקורות הדורות מראש מקופלים בו כאותה השמלה האגדית בקלפת אגוז".¹²¹ וביאליק לא מן האנגלית שאל אלא מן הארמית של התלמוד (גיטין נט ע"א). לפי הגרסה הארמית יריעה גדולה של פשתן הייתה מקופלת "באמגוזא ופלגי דאמגוזא" ("באגוז וחצי אגוז"). ושמה לא תרגם ביאליק מן הארמית אלא לקח במישרין את הצירוף העברי מן הערוך (ערך "סבן") המספר אף הוא אותה גוזמה: "בגד דק מאוד שמקפלין אותו ומכניסין אותו בקליפת אגוז". עוד מתברר שלצירוף האנגלי ולצירוף הארמי מקור משותף: *in nuce* הלטיני,¹²² והגוזמה בלשון זו מספרת על שירת האייליאס שנכתבה על קלף והוכנסה לקליפת אגוז. לכאורה שני מקורות לצירוף השגור היום בפינו: חיצוני – מן האנגלית – מלכתחילה, ופנימי – מן התלמוד דרך ביאליק ואחרים – בדיעבד. אבל אין שני מקורות אלה שווים בתפקידם. הראשון הוא צירוף כבול בשימוש יום-יומי, ואילו השני לא היה דימוי עד שביאליק עשאו דימוי, ולכלל צירוף כבול לא הגיע גם בלשונו.¹²³

קצר בזמן

ביום עיון לציון מאה וחמישים שנה להולדת אליעזר בן-יהודה ביום כ"ה בכסלו תשס"ח (5 בדצמבר 2007) עוררו ויכוח דבריה של רות אלמגור-רמון, יועצת הלשון של רשות השידור. הוויכוח נסב על עבריות או כשרות של הצירוף "קצר בזמן",¹²⁴ בבואה ל-*short in time*, והשתתפו בו הבלשניות

121. עוד דוגמה נזכרת שם, עמ' 19.

122. ר' אלקושי, עמ' 233.

123. דוגמה משעשעת עלתה בחיפוש אחר הצירוף "רגליים קרות". בעיתונים צוטטו דברי שר הפנים: "הפוליטיקאים מקבלים ברכיים רכות ברגע האמת". האם לפנינו רצון לקרב את הצירוף "רגליים קרות" לצירוף העברי הוותיק "פיק ברכיים" בדרך הקונטמינציה? כך אולי חשב המגיב, שכתב באתר התגובות של "דהמרקר קפה": "אז מה קרה פה? שטרית המציא ביטוי חדש? או שהוא התכוון ל: פיק ברכיים או ברכיים קרות? כלומר רגליים קרות? מה שהחורף הזה עושה לאנשים. או הארתריטיס". אבל אולי רמז יש כאן לצירוף אחר: באנגלית התואר *weak kneed* משמעו מי שאין לו די אומץ לקבל החלטה. ושמה כל הגורמים כאחד.

124. "רגע של עברית" בנושא זה כתב ידידיה בארי בשנת 2001, והציע חלופות, כגון "זמננו דוחק או זמננו קצר – ביטויים כרוח הלשון העברית".

ד"ר טלי בר וד"ר דנה טאובה. אפשר לנסח את הנימוקים בעד ונגד כך: לטובתו ייאמר שמבנהו עברי למהדרין, כגון "גדול בחכמה". כנגד זה ייאמר שלא הרי זה כהרי זה. הצירוף מסוג "גדול בחכמה" הוא דו-נושאי¹²⁵ – נושא פנימי ונושא חיצוני – והוא יכול להתפרש בעת ובעונה אחת 'האיש גדול (מבחינת חכמתו)' וגם 'חכמת האיש גדולה'. ואילו הצירוף "קצר בזמן" הוא חד-נושאי והוא משמיע לנו שהזמן קצר ולא שהאיש קצר (מבחינת הזמן או מכל בחינה שהיא). לשימוש זה, אפשר לטעון, התייחד בעברית מבנה הסמיכות, שחלותו רחבה יותר: הוא יכול להיות גם דו-נושאי דוגמת "קצר רגליים", שתכונת הקוצר חלה בו על השלם ועל השייך לו, כלומר על הרגליים ועל בעליהן כאחד (קצר הרגליים הוא מכללא קצר), וגם חד-נושאי דוגמת "קצר רוח", "קצר זנב", שתכונת הקוצר מצטמצמת בהם לרוח ולזנב בלבד.¹²⁶ כנגד זה נטען שמטבע הלשון מבנה אחד יכול להכיל כמה משמעים, כגון שם התואר, המשמש לוואי מתאר ולוואי מצמצם גם יחד, או מבנה הסמיכות, העשיר מאוד בשימושי, שאף מוציאים זה את זה. מבנים שתפקידהם היו מגובשים אתמול מתערערים היום ונפתחים לתפקידים נוספים. שיקול דעת נוסף עשוי להוביל למחשבה ש"קצר בזמן" אינו שייך בהכרח לפרדיגמה של "גדול בחכמה",¹²⁷ והוא יכול לעמוד כצירוף אידיומטי בפני עצמו, שהרי החריגה מכללי הלשון (או "החריגה משורת ההיגיון", כלשון סדן) – לפעמים עד כדי אנומליה דקדוקית ממש – היא, כידוע, תכונה נפוצה באידיומים.

הוויכוח הוא אפוא אידאולוגי בעיקרו, ונשאלת השאלה עד כמה תורמים הדיונים הלשוניים להתקבלותן של שאילות אוטומטיות מן האנגלית בקרב קובעי הטעם.

ג. דרכי השינוי בצירופים מוינו לפי מוצאם לשני סוגים – סוג בין-טקסטואלי וסוג בין-לשוני. בסוג השני, המכיל שאילות עקיפות (בבואות) מלשונות זרות, בולטת המגמה להתקרב בנוסח ובסגנון אל הקבוצה הראשונה ולזכות ביוקרתה.¹²⁸

125. היבטים בלשניים והיסטוריים של מבנה זה ושל מבנים קרובים נדונו במאמרה של בליבוים (סמיכות שם התואר).

126. ר' גם הלוי, הרכבי תואר, עמ' 101, 111, 113–114. עם זה צירוף מטיפוס "קצר ברוחו" קביל יותר מ"קצר ברוח".

127. הסי' גם "קצר בסנטימטר" וכיוצא במידות, שאין הבי"ת שייכת בהם מכוח המבנה אלא מכוח הצרכת התואר.

128. סוקולוב (המליצה) אפילו גינה כל שאילה מן הלעז – ישירה או עקיפה – והציע תחתיה "מליצות" עבריות שלתמונת הלשון שלהן אין קשר גנטי עם הצירופים הזרים.

לא קשה להבחין בַּתּוֹאֵם (גם אם לא מלא) שבין המיון הדסקריפטיבי הניטרלי הזה לבין התפיסה הנורמטיבית, שלפיה צירוף ממקור עברי כתוב עדיף מן הבבואה מלשון זרה, צירוף כדיוקו של מקור כתוב עדיף מן הסטייה ממנו ובבואה מלומדת ומסוגננת על פי מקור כתוב עדיפה מן הבבואה האוטומטית. לשיקולי הערכה אלה יש אחיזה גם בימינו, והדעה הרווחת היא שהכרת אידיומטיקה ופרזאולוגיה ממקורות קלאסיים ושימוש בהן הם אבן בוחן לתרבות שורשית ולשליטה בלשון. אלא שבימינו ובחוגינו בכלל "מקורות קלאסיים" נחשבת גם הספרות שנכתבה בתקופות ההשכלה והתחייה. מכאן משתמעת גם ההערכה שהבבואות מן הגרמנית, מן השפות הסלוויות ובעיקר מן היידיש, שפת הבית, ששימשה מתווכת פעילה בין הלשונות האלה לבין העברית, עדיפות מן הבבואות שמקורן באנגלית (האמריקנית). אלה של העבר היו בבואות מלשון הספר או מדאקטטים עממיים, ואלה שבימינו הן בבואות מלשון הטלוויזיה ומלשון תקשורת גלובלית.

אבל גם בימים ההם צרמו הבבואות את אוזניהם של בעלי הלשון: "כל מה שהם מדברים או כותבים בלשונו הלאומית", כתב קלזנר בשנת 1915, "אינם אלא מתרגמים לעברית מאשכנזית-יהודית או מרוסית, או מגרמנית, או מאנגלית, וממילא הם ממלאים את לשונו ז'ארגוניסמים, רוסיציסמים או גרמניסמים ואנגליציסמים על פני כולה [...] זוהי אותה 'לשון-תרגום', שמרגזת ממש כל אדם יודע את הלשון העברית ממקורה וקשה לו לראות את הלשון העתיקה, הקדושה והמכובדת, בנולותה" (קלזנר, ברברזמים, עמ' 102). אבל בהמשך הזכיר קלזנר לקוראיו ש"תרגומים מילותיים" (תרגומים מילוליים) הם "בארבראריסמים" רק בימיהם הראשונים, והם פוסקים "מלהחשב לבארבראריסמים לאחר שנתאזרחו בלשון" (שם, עמ' 105). במיוחד, יש להוסיף, הדברים אמורים ב"בארבראריסמים" מלשונות שנוכחותן בעברית עממה והן חדלו מלהשפיע עליה. לא זה המצב באשר לאנגלית.

ביטוי קיצוני לדאגה לפני הלשון נתן אהרן מגד. כשמלאו לאקדמיה ללשון העברית ארבעים שנה קבל בפני מליאתה על שאין היא "ברוב ענוותה, מוכיחה את העיתוננים על העשבים השוטים הפושטים ומתרבים בשדותיהם עד שעוד מעט יחנקו כל עץ נותן פרי למינהו" (מגד, עמ' 126). בין דוגמאותיו "רגלים קרות" ו"תחושת בטן".

אותה מטפורה חקלאית (השגורה למדי בוויכוחים בענייני לשון) נשמעה שבעים שנה קודם דבריו של מגד לשם השמעת דעה הפוכה, דווקא בתקופה שהחשש לפנייה של העברית, ואפילו לגורלה, נראה לכאורה מוצדק בהרבה. וכך כתב יעקב רבינוביץ בשנת 1924: "שדה שיש בו הרבה עשבי-פרא סימן הוא שקרקעו טובה. חלק מהעשבים הפראים יעוקרו [שמא כוונתו "ייעקרו"?], חלק יהיו לבני תרבות, ויהיו גם קוצי-לשון וגם פרחי-שפה" (רבינוביץ, עמ' 50).

ואם חשבנו להסביר את האופטימיות של רבינוביץ בעובדה שבדורו עדיין רבים מדוברי העברית המעטים באו מבתיים וממערכות חינוך מסורתיים, ו"היסודות מבית" איזו את "ייסודות החוץ" (פֶּלְשׁוֹן החביב על סדן), בא קלזנר וכתב כבר בשנת 1915: "צריך לראות את מצב-הדברים כמו שהוא. הימים הראשונים, שבהם למדו הילדים ב'חדרים' ו'בישיבות' [...] הרי לא ישובו. ה'למדנות' הישנה לא תשוב [...] ואף איני יודע אם רצוי הוא שתשוב" (ברברזמים, עמ' 103).

קלזנר קורא לעמיתיו: "אל-נא נהיה 'פוריסטים' ממין חדש: אל-נא נקפיד כל כך על בארבראיסמים. סם חיים לשוננו אף הם" (שם, עמ' 106). אמנם את נימוקו הוא תולה במצב הלשון באותה תקופה: "על ידי כך תשאב הלשון המתה חיות מן הלשונות החיות" (שם), אבל בהמשך הוא מפתח רעיון חדש, שלפיו הברברזמים אינם אלא "גרגרי-החול הראשונים שמהם הולכת ומתהווית מעט-מעט שכבה לשונית חדשה". הוא מזהיר שלא לעכב את מהלך "הגידול של לשוננו, שהולכת ונעשית מדוברת", ופוסל את הגישה המצמצמת את הלשון ל"לשון אחת" (שם, עמ' 107). קלזנר, המתאר מציאות לשונית דינמית, משמיע לנו במאמרו שאין סתירה עקרונית בין מתן לגיטימציה לתהליכי שאילה טבעיים בלשון מדוברת לבין הערכה נורמטיבית המעדיפה צירופים אחדים ורואה באחרים "בארבראיסמים משונים", על פי קריטריונים משתנים בהתאם לרוח הזמן.

המאמר המסתיים בזה הראה באמצעות צירופי לשון אחדים דרכים ודרגות שונות של קיום – או ערעור – ברציפות ההיסטורית של צירופי לשון. שמירתה של זו היא מטרה ידועה בתכנון לשון ובענפים היונקים ממנו. לא אחת מתגלה מתח בין הרציפות ההיסטורית המשמרת לבין הרציפות המשלבת הפורצת ומחדשת, אבל מתח זה אין בו רק איום אלא הוא גם מקור של חיוניות ויצירתיות.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אבינרי = י' אבינרי, יד הלשון, תל-אביב תשכ"ה
 אבישור = י' אבישור, "זוגות מלים נרדפות מן המקרא המצומדות כסמיכויות בפיט הקדום", בית מקרא כא (תשל"ו), עמ' 412–457
 אברשושן = א' אבן שושן, המלון החדש, ירושלים תשנ"ז
 אולסבנגר = I. Olsvanger, *Royte Pomeranzen*, New York 1947
 אורן = ע' אורן, מילון המילים האובדות, ירושלים תשנ"ו
 אזר, המשפט הממוקד = מ' אזר, "לקראת הבנת מבנה המשפט הממוקד בעברית בת-זמננו", העברית שפה חיה, א, בעריכת ע' אורן, ר' בר-שחר וג' טורי, חיפה תשנ"ג, עמ' 87–99

אזר, מינוח מקצועי = מ' אזר, "מינוח מקצועי - מהותו ותרגומו", לשוננו לעם מח (תשנ"ז), עמ' 139-146

אלמגור = ר' אלמגור-רמון, רגע של עברית, ירושלים תשס"א
אלקושי = ג' אלקושי, אוצר פתגמים וניבים לאטיניים², ירושלים תשמ"ב
אפשטין = י' אפשטין, הגיוני לשון, תל-אביב תש"ז
אשל = ב' אשל, "לבטי לשון במאמריו הראשונים של י' בן-צבי", לשוננו לעם כד (תשל"ג), עמ' 247-256

בהט ומישור = ש' בהט ומ' מישור, מילון ההווה, ירושלים תשנ"ה
בליבויס, סמיכות שם התואר = ר' בליבויס, "מייפה עיניים עד יטיפש בחכמה": על סמיכות שם התואר ותחליפיה ברבדים השונים של העברית", לשוננו סג (תשס"א), עמ' 81-105

בנדוד = א' בנדוד, לשון מקרא ולשון חכמים, א, תל-אביב תשכ"ז
בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, כך שביעי, ברלין [1926]

בערנשטיין = א' בערנשטיין, יודישע שפריכווערטער און רעדענסאָרטען, ווארשוי תרס"ח

בצלאל, כחוט השני = א' בצלאל, "שאלות ותשובות: 'כחוט השני'", אקדם 23 (סיוון תשס"ג), עמ' 2

גוטשטיין-איתן = מ' גוטשטיין וע' איתן, "היסודות לתיקוני הלשון", לשוננו לעם ג, ד (תשי"ב), עמ' 3-10

גור = י' גור, מלון עברי, תל-אביב תש"ז
גורי, אלפיים מטבעות לשון = י' גורי, וואס דארפט איר מער? - 2000 מטבעות לשון ביידיש, ירושלים 2002

גורי, אלף ניבים = ווי קומט די קאץ איבערן וואסער? - אלף ניבים ביידיש, ירושלים תשנ"ז

גרים = J. Grimm and W. Grimm. *Deutsches Wörterbuch*, Leipzig 1878
דודן = Duden – das grosse Wörterbuch der deutschen Sprache, 2: *Stilwörterbuch*, Manheim 1970

הכט, העידן הווירטואלי = י' הכט, "ציפיות ואכזבות מהעידן הווירטואלי", מגזין איגוד האינטרנט הישראלי (http://www.isoc.org.il/magazine/magazine5_5.html)
הלוי, בין התחביר ללקסיקון = ר' הלוי-נמירובסקי, בין התחביר ללקסיקון: ההצטרפות המוגבלת בעברית בת ימינו, ירושלים תשנ"ט

הלוי, הרכבי תואר = ר' הלוי, "עיון בהרכבי תואר עקיפים ובחינת תפקודם בעברית של ימינו", שערי לשון: מחקרים בלשון העברית בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בר-אשר, ג, בעריכת א' ממון, ש' פסברג וי' ברויאר, ירושלים תשס"ח, עמ' 96-116

הלוי, זה = ר' הלוי, "תפקודה של 'זה' הבלתי לקסיקלית בעברית בת ימינו", לשוננו סח (תשס"ו), עמ' 283-307

הלוי, פעלים טרנזיטיביים = ר' הלוי, "פעלים טרנזיטיביים בעברית בעלי שתי צורות השלמה: ישירה ובלתי ישירה עם ב' היחס", מחקרים בלשון י (תשס"ו), עמ' 31-64

הלוי, שם הפועל = ר' הלוי, "תפקודו של שם הפועל בעברית של ימינו", בלשונות עברית 60 (תשס"ח), עמ' 65-79

הערוך = ח"י קאהוט, ספר הערוך השלם, וינה תרפ"ו
טאובה, מבנים = D. Taube. "Impersonal and Passive Constructions in Contemporary Hebrew", *Studies in Semitic and General Linguistics in Honor of Gideon Goldenberg*, ed. T. Bar and E. Cohen, Münster 2007, pp. 277-297

טאובה, צירופים = ד' טאובה, "על צירופי שם-עצם + שם-תואר גזור-שם בעל סופית י' בעברית בת-ימינו", שי לחיים רבין: אסופת מחקרי לשון לכבודו במלאת לו שבעים וחמש, בעריכת מ' גושן-גוטשטיין, שי מורג ושי קוגוט, ירושלים תשנ"א, עמ' 117-132

טורטשינר = נ"ה טורטשינר, "כבר", לשוננו ט (תרצ"ח), עמ' 273-280
טורי ומרגלית = ג' טורי וא' מרגלית, "דרכי השימוש הסוטה בצירוף הכבול", הספרות ד (תשל"ג), עמ' 99-129

כהן-שגיא = ר' כהן וחי' שגיא, "לשון ה-CMC - עיון ברשימות דיון אחדות: 'שוברים את הכללים וכן משחקים'", העברית שפה חיה, ד, בעריכת ר' בן-שחר וג' טורי, תל-אביב 2006, עמ' 219-241

כנעני = י' כנעני, אוצר הלשון העברית, כרך יח, גבעתיים תשמ"ט
מאנדלקרן = שי' מאנדלקרן, קונקורדנציה לתנ"ך, מהדורה שביעית, ירושלים ותל-אביב תשכ"ז

מגד = א' מגד, "העברית ברשות הרבים", לשוננו לעם מה (תשנ"ד), עמ' 123-126
מהרשק = ש"ד מהרשק, "על מקור הניבים באידית", הדואר 19 (ת"ש), עמ' 626-627
מילון הסלנג = ר' רוזנטל, מילון הסלנג המקיף, ירושלים 2005
מילון פרואולוגי רוסי = (ФСРЯ) = A. И. Молотков, фразеологический словарь русского языка, Москва 1978

מיליקובסקי, כתף - שכם = שי' מיליקובסקי, "כתף - שכם", לשוננו לעם א, ה-ו (תשי"י), עמ' 30-31

מירקין, להשלמת הנמצא במילונים = ר' מירקין, "להשלמת הנמצא במילונים", לשוננו לעם כב (תשל"א), עמ' 132-135

מירקין, מנוי וגמור = ר' מירקין, "הביטוי מנוי וגמור, מקורו ושימושו", לשוננו לעם כט (תשל"ח), עמ' 25-28

ניבארסקי = י' ניבארסקי, ווערטערבוך פֿון לשון-קודש: שטאַמיקע ווערטער אין יידיש, פֿאַריז 1999

סדן, אבני חן = ד' סדן, אבני חן, תל-אביב תשי"א
סדן, אבני שפה = ד' סדן, אבני שפה, תל-אביב תשט"ז
סדן, ביאליק = ד' סדן, חיים נחמן ביאליק: דרכו בלשונו ובלשונויה, תל-אביב 1989

סדן, חידושי מקראות = ד' סדן, "למנגנון של חידושי מקראות", זיכרונות האקדמיה ללשון העברית ג-ד (תשט"ז-תשי"ז), עמ' 93-104
סדן, פולמוס = ד' סדן, פולמוס ושווה-פולמוס, ירושלים תשל"ב
סוקולוב, המליצה = נ' סוקולוב, "מגפת המליצה הנכריה", במראות הקשת, ירושלים תשי"ד, עמ' 525-547

סטוטשקאוו = נ' סטוטשקאוו, דער אוצר פֿון יידישער שפראך, ניו יורק 1950
סקיבא = ל' סקיבא, "תרגומי שאילה של ביטויים ביידיש", לשונו לעם לח (תשמ"ז), עמ' 336-363, 457-500

I. von Duringsfeld, *Das Sprichwort als Kosmopolit*, 1-3, = פון דורינגספלד
Hildesheim 2004

פישלר, בקליפת אגוז = ב' דלמצקי-פישלר, "מטבע ושיבובי: על שני צירופים וגולגוליהם בספרות - ב. בקליפת אגוז", לשונו לעם נ (תשנ"ט), עמ' 16-21
פישלר, כחומר ביד הלשון = ב' פישלר, "כחומר ביד הלשון: 'מחזור' צירופים בעת החדשה", מחקרים בלשון ה-ו (ספר היובל לישראל ייבין; תשנ"ב), עמ' 597-616

פישלר, להדי"ם ואחיו = ב' פישלר, "להדי"ם ואחיו", לשונו ס (תשנ"ז), עמ' 33-52
פישלר, משובש או מחודש = ב' פישלר, "מקרא משובש או מקרא מחודש", פרקים בעברית לתקופותיה: אסופת זיכרון לשושנה בהט, בעריכת מ' בראשר (אסופות ומבואות בלשון, ב), ירושלים תשנ"ז, עמ' 291-306
פישלר, שלושה מטיבעין = ב' דלמצקי-פישלר, "שלושה מטיבעין זה על גב זה: בין מובאה לבבואה בלשון מאפו, מנדלי והזו", מאתיים וחמישים שנות עברית, בעריכת ח"א כהן (בדפוס).

פרוש-פישלר = א' פרוש וב' דלמצקי-פישלר, "אידאולוגיה ופרזאולוגיה - עיון בצירופים 'נחלת העבר', 'נטע זר' ו'רועה בשדות זרים'", העברית שפה חיה, ה, בעריכת ר' בן-שחר, נ' בן-ארי וג' טורי (בדפוס)

פרסקי = ד' פרסקי, "קירובץ לשבוע העברי", הדואר 19 (ת"ש), עמ' 336-338
צוקרמן, ישראלית = ג' צוקרמן, "ישראלית שפה יפה", הו! 2 (2005) (=arg תרבות, 14 ביוני 2005)

קלוזנר, ברברזמים = י' קלוזנר, "לשון-הדיבור ושאלת-הבראריסמים", העברית החדשה ובעיותיה, תל-אביב 1957, עמ' 100-107

קלזנר, שפת עבר = יי קלזנר, הלשון העברית - לשון חיה, ירושלים תש"ט (במקור:
 "שפת עבר - שפה חיה", אוצר הספרות ה [קראקא תרנ"ו], עמ' 1-94)
 רבינוביץ = יי ר[בינוביץ], "ספרותנו וחיינו", הדים ג (תרפ"ד), עמ' 46-51 (=י רבינוביץ,
 השגות: מאמרים ורשימות, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 225-232)
 רב-מילים = יי שויקה [ראש המערכת], מילון רב-מילים מקוון (www.ravmilim.co.il)
 רוריך = L. Röhrich, *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*, Berlin 2004
 שלונסקי, בסוגריים = אשל, "בסוגריים", הארץ, ט"ו באדר תש"א
 שלונסקי, פרקי יומן = א' שלונסקי, פרקי יומן, תל-אביב תשמ"א
 שפה קמה = ס' ברק ור' גדיש (עורכות), שפה קמה (בדפוס)
 שרביט = ש' שרביט, "חידודי לשון בספרות השו"ת", ספר הדסה קנטור: אסופת
 מחקרים בלשון, בעריכת א' (רודריג) שורצולד ויי שלינגר, רמת-גן תשנ"ו,
 עמ' 238-250

מפתח צירופים

במפתח מובאים הצירופים בצורתם הסטנדרטית היום (או באחת מצורותיהם הסטנדרטיות). בגוף המאמר ימצא הקורא את גלגולי הצירופים וחלופותיהם. צירופים הפותחים בפועל מוצגים בצורת הבינוני היחיד בכל מקום שאין מניעה לכך, וזו מייצגת את מערכת הנטייה כולה. צירופים שנדונו בנפרד נזכרים גם בתוכן העניינים. סימן הכוכבית מודיע שהצירוף נזכר בהערות שוליים.

אבד עליו (ה)כלח 23*,	ועוד איך 9*	לא דובים ולא יער 22
56*, 57*	זה לא כבר 19-20	לא לתאר 38-40
אבן נגולה מעל	זה נקרא לחיות? 54-55	לא נוגע בזבוב 34-35
לבו 44-45	זווית ראייה 11, 52-53	לא נורא 9*
איגוד מקצועי 29	זורה חול בעיניים 15,	לפניי ולפנים 15
אוחז בחבל בשני	43-41	מאז ומעולם 20-21
קצותיו 32	זורה מלח על	מאחה את הקרעים 15
האוקיינוס השקט 28	הפצעים 42-43	מאחז עיניים 26, 42
אין מילים בפי 26	זורע הרס/פחד 42*, 45	מאמץ אל לבו 12-14
אמת מידה 25	זורק מרה 57	מבטן ומלידה 21
באין מפריע 59	חדר שינה 11, 13	מדבר בו סרה 16-17
בית ספר תיכון 29-30,	חוטף תנומה 42, 47-48	מהדורת היובל 38
43-42	חורש מזימות 15	מה השאלה? 9-10
במילה אחת 11*	חושך בעיניים 53	מהפכה מתמדת 38
במת חובבים 38	חילוקי דעות 27-28	מוביל אותו באף 33
בסופו של יום 60	חסר עבודה 29	מוסיף שמן למדורה
בקליפת אגוז 60-61	טבולה רסה 50	48-49
ברבות הימים 59	טופח על שכמו 12, 27,	מושך בכתפיו 12, 35
גומע מרחקים 47-48	43-42	מחזיר את הגלגל
דבר דבור על אופניו 15	טלטלת גבר 18	לאחור 13
דוחק (אותו) לפינה 11	ידוע לשמצה 59	מחייך מתחת לשפם 30
דופק את הראש	הים התיכון 42	מחכך ידיו בהנאה 12
בקיר 43, 51	כבר היו דברים	מחלה חשוכת מרפא 15
דמו קופא 27	מעולם 33-34	מחליף צבעים 49-50
דמי לא יחרץ 28	כברת אדמה 23*	מטיל מרות 57-58
דעה קדומה 13	כור מחצבתו 59	מטפחת אף 33
הודעה מראש 28, 30	כל זב ומצורע 24	מטפס על הקירות 28
הלוואי שאתבדה 14	כרטיס כניסה 29	מי לידי יתקע 15
הנאת החושים 37	כשל כוח הסבל 15	מילים כדרבנות 26

צחוק פרוע 27	נאלם דום 24	מכל עלה נידף 15, 17, 42
צייד נפשות 26	נדחה בלך ושוב 15	מכנה משותף 16
קדחת בצלחת 14, 43	נדידת העמים 29	מלחמה מתמדת 38
הקוטב הצפוני 11	נחלת העבר 22	מלחמת המעמדות 28
קולע למטרה 59	נטע זר 22-23	מלחמת שוורים 29
קורם עור וגידים 15	נלחץ אל הקיר 11	מלכודת עכברים 28
קח את הזמן שלך 60	נרדף עד צוואר 23-24,	מן הפח אל הפחת 22
קצר בזמן 61-62	42	מסילת ברזל 28, 30
רגליים קדמיות /	סחר עבדים 28, 30	מסית ומדיח 15
אחוריות 29	סמוך ובטוח *22	מעט מזעיר 26
רגליים קרות 61*, 63	ספינת המדבר 29	מעמד הביניים 28, 38
רוח הזמן 11	עבודת נמלים 38	מערכת העצבים 29
רע הכרחי 28	עובר בטל 25-26	מפשיל שרוולים 12
רעיון מבריק 11	עובר כחוט השני 35-36	מקמט את מצחו 12,
שביל החלב 29	העונה הבוערת 28	30-31
שדה קרב 46	עושה גדולות	מרותק למיטה *16
שולט בכיפה 57	ונצורות 21	מרים גבה 12, 32
שוקט על שמריו 15, 58	עיניים מזרות אימה 45	מרים ידיים 12
שיחת נפש 38	על דל שפתיו 15-16	מרים רגליים 18-19, 43
שיני הזמן 27	על כל צעד ושעל 37, 42	משאת נפש 56
שכר דירה 28	על קצות האצבעות 12,	משולח רסן 15, 58
שלא שיערו אבותינו 15	32-33	משחק מחבואים 29
שלווה מעושה 28	עצם הבריוח 29	משסה בו את
שנת ישרים 45-46	ערבה בוכייה 28, 42	(הכלבים) 16
תופעת טבע 28	העת החדשה 42-43	משסע את (דבריו) 16
תוצאה הכרחית 13	פחד תמידי 37	משפיל עד עפר 23
תנאי הכרחי *28	פיסת נייר/אדמה /	מתחנן על נפשו 24-25
תעודת בגרות 29	מידע 60	מתי מעט 15
תעודת לידה 29	פסה (ה)נגע 17	מתנהל בכבודות 23

The Academy of the Hebrew Language
Jerusalem 2008

ISSN 0024-1091

Copyeditor: Uri Mor
Production: Orit Tepperberg

The Academy of the Hebrew Language
Giv'at Ram Campus, Jerusalem 91904, Israel
Tel 972-2-6493555, Fax 972-2-5617065
Internet: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>
e-mail: acad3u@vms.huji.ac.il

Computerization: The Academy of the Hebrew Language
Printed by 'Graphit' Ltd., Jerusalem

Leshonenu La'am

A Popular Journal for the Hebrew Language

The Secretariat of the Academy of the Hebrew Language • Jerusalem

Volume LVII • No. 1 • 2008

Editor: Moshe Florentin

Editorial Board: Chaim E. Cohen, Yosef Ofer, David Talshir

Current Collocations and the Historical Dictionary Database

Brakha Dalmatzky-Fischler